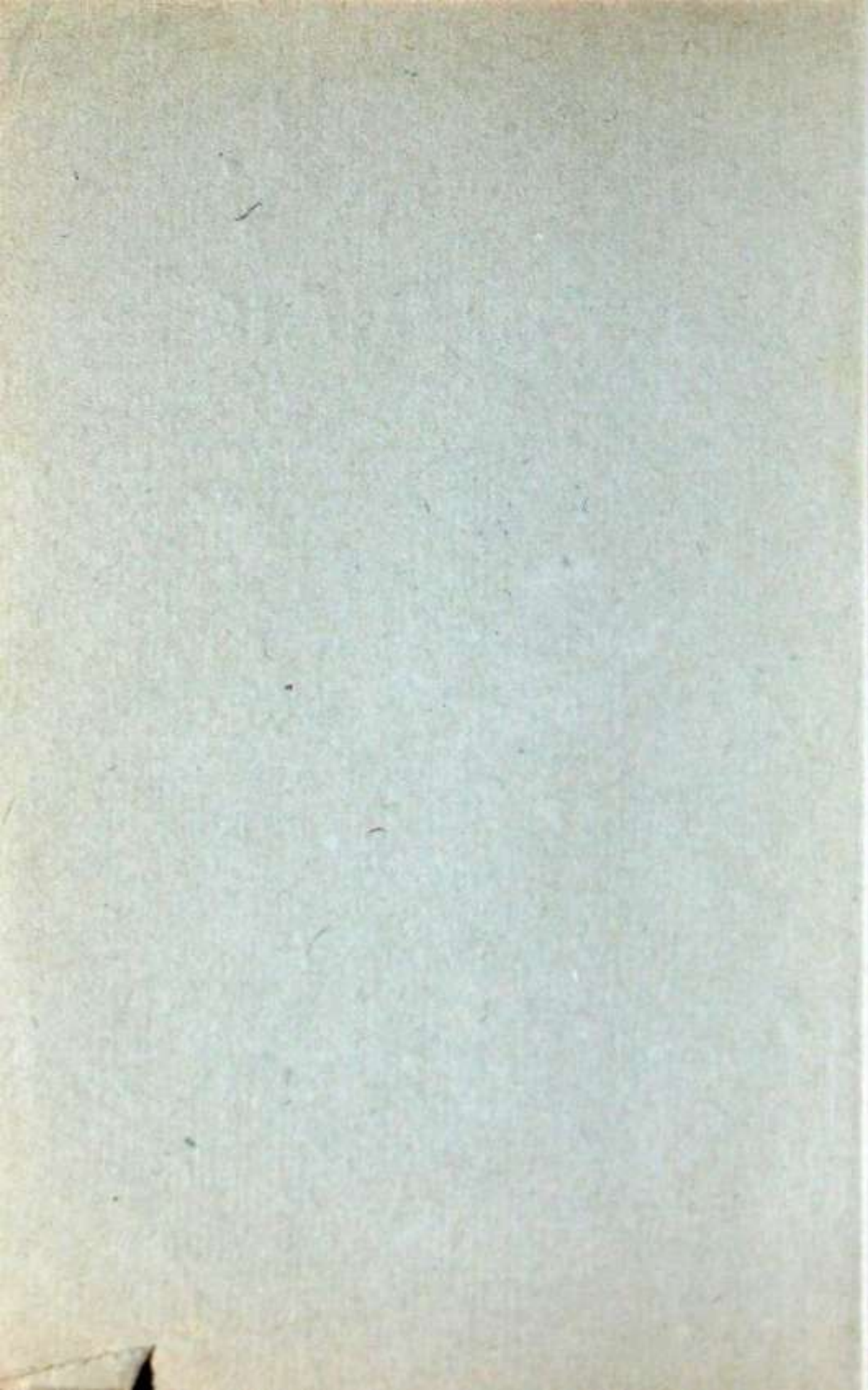


ITZALDIAK

Itzaldi oek, EUSKAL-ESNALEA'k
eratu zituan eta EUSKAL-ESNA-
--- LEA'k argitaratu ditu ---



DONOSTIA'N
MARTIN, MENA Y C.^{os} REN ETXEAN



N-64857
F-65661

AV
28847

ITZALDIAK

Itzaldi oek, EUSKAL-ESNALEA'k
eratu zituan eta EUSKAL-ESNA-
- - - LEA'k argitaratu ditu - - -



DONOSTIA'N
MARTIN, MENA Y C.²'REN ETXEAN

1920



ARKIBIDEA

	<u>Orialdea</u>
<i>Gure itzaldiak</i>	v
<i>Edesti-aurea. Leixe-zuloak. Ufeta'tar Mikel'en itzaldia</i>	1
<i>Euskaleriarentzat iru kalte. Rafael Larunbe'ren itzaldia</i>	35
<i>Euskaldunak, euskeraz. Bonifazio Etxegarai'ren itzaldia</i>	57
<i>Usandixaga: bere bixitza ta eres-egikuntza. Garitaonandia'tar B.'en itzaldiak...</i>	87
<i>Eusko-abenda. Bere sendotasuna len, orain eta gero. Zinkunegi'tar J.'ren itzaldia</i>	155

ARISTIDEA

1870

1. *Aristidea* *sp.*

2. *Aristidea* *sp.*

3. *Aristidea* *sp.*

4. *Aristidea* *sp.*

5. *Aristidea* *sp.*

6. *Aristidea* *sp.*

7. *Aristidea* *sp.*

8. *Aristidea* *sp.*

9. *Aristidea* *sp.*

10. *Aristidea* *sp.*

Gure itzaldiak

1918'g. urteko Ilbelta'ren 12'an, asmo edef-edef bat aritu zuan *Euskal-Esnalea*'k: urtero-urtero euskerazko itzaldiak egitea Donostia'n bertan.

Eta ala egin dira, ta ala egingo dira auferantzean ere.

Oraindañokoak *Novedades* deritzaion antzoki politetan egin dira; jai-egunetan, goizeko amaiketean. Poliki asi giñan, eta apurka-apurka entzuleak geitu ziran, eta orain, antzokia geienetan betetzen zaigu.

Jai edefak egiten ditugu izan ere. Itzaldiaz gainera, beti izaten dira edefki jo edo abestutako eresi goxoak, eta itzaldiai dagozkien irudien agerpen argia ere bai.

Jai orien befi gure ilerokoan eman genuen beaf zanean. Itzaldiak ez genituen ardea argitaratu, ta gauf dakarzkigu oso-osorik. Itzik aldatu gabe, izlariak esan zituzten eraz datoz, 1918 ta 1919'g. urtetan esandakoak.

Irakurle: itzaldi oek entzuterik izan ez bazenduan, irakurfi itzatzu orain. Entzun bazenituen, irakurfi itzatzu befiz.

EUSKAL-ESNALEA.

URĒTA'TAR M.

EDESTI-AURĒA

LEIZE-ZULOAK

1918'G. URTEKO JOAILA'REN
7'AN IRAKURITAKO ITZALDIA

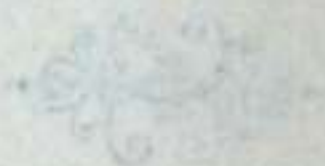



UNIVERSITY OF

EDINBURGH

LIBRARY

UNIVERSITY OF
EDINBURGH





EDESTI-AURREA

LEIZE-ZULOAK

ANDRE TA JAUNAK:

Euskal-Esnalea'k gertu zituen iru itzal-dietatik bigarrenean guaz, eta bazkun ortan buru dauden jaunak, nere aultasun eta nere ez-jakitea oroitu gabe, lan zail eta astun au eman didate.

—¿Nola egingo dezu olako lan gaitza?—
esaten zidan nere gogamenak.

—Nai-ta, lanak gauza asko egiten ditu—
erantzuten ziyon nere biotzak.

Euskal-Esnalea'ko jaunak: zuren agin-duba betetzera nator. ¿Nola beteko det?
¿Ondo ala gaizki?

Itzaldi urri au bukatzen danian esango dezute. Bitartean, eta asiera ona izateko,

azketsi zaidazute, andre ta jaunak, nere au-sartasuna, ta itzaldi onen utsak ezkutatu.

Nere lan argal onek bi zati ditu.

Lenengoan, eta axal xamarretik, ludi-edestia ta Sartalde-Europa'n bizitu ziran lenengo gizon-edestia ikusiko degu; ta bigarren zatiyan, gure erriko Edesti-aurrea.

Itzaldi atseginkor bat egin nai nuke ta itz berri ta zail gutxi erabiliko ditut; alaz ere, bat edo beste agertzen bada, ez asarratu, arpegi onez artu.

Ludi ta Europa'n

Edesti-aurreko gizonak etzekiten idazten, eta beren oiturak, sinispenak eta abar, gure ezagutzarako illun daude.

Gizon ayek etzuten idatzi, egia da, baña bere bizilekuetan utzi zituzten aztarna guziak ondo aztertzen baditugu, asko ikasiko degu.

Aztarna oyetatik eta luidiyaren izakeratik batez ere irakaspem bat sortzen da. Au da: Ludi-edestiak bost zati dituala:

Arqueena, lenengoa, bigarrena, irugarrena ta laugarrena.

Oyetako bakoitza beste puska askotan zatitzen da, baña gure gaurko lana erakusteko, aski degu laugarren zatiya ezagutzea.

Laugarren zati onek beste bi zati ditu: *Pleistocena* edo lenagokoa, beste izenez arri-landukoa, ta *Holocena* edo oraingoa.

Onek iru aldi ditu: arri legunduaren aldiya, burni-ori aldiya, ta burni aldiya.

Ona argi ta errez ikusteko eraz, izen oyek:

Ludi-odostiaren zatiak	{	Arqueena	{	{	Arri legundu aldiya				
		Lenengoa				Pleistocena (Lenagokoa)	Burni-ori aldiya		
		Bigarrena						Holocena (Oraingoa)	Burni aldiya
		Irugarrena							
Langarrena									

Bazekiten olako zerbait antxiñako gizonak. Ara Lucreci, Erromatarren olerkari bikañenak, zer idatzi zuen bere *De natura rerum* olerki ospetsuan.

*Arma antiqua manus, ungues, dentesque fuerunt,
Et lapides, et item sylvarum fragmina rami;
Et flamma atque ignes postquam sunt cognita primum,
Posterius ferri vis est, aerisque reperta,
Et prior aeris erat, quam ferri, cognitus usus.*

Euskeraz:

Antziñakoen artean, esku, azkazal ta ortzak,
Bai arri ta arbastak, ziran guda izkillu aurrenak;
Geroztikan, lenbizi sortzen dira su ta garrak,
Ondoren burnizko ta burni-orizko izkillu indartsuak,
Burnizkoak baño len agertzen dira burni-orizkoak.

Jakintsuak jakinai aundi bat dute gai ontan: gizona ze ludi-edesti-zatitan agertuba dan jakitea, ala irugarrengoan ala laugarrengoan.

Ogeitamar urte jarduka ontan igaro dira, ta orain ogeitamar urte jakintzak esaten zuena, ori bera gaur ere esaten du; gizona ez dala irugarrengo zatikoa, laugarrengoa baizik.

Askok ez dute aitortu nai, baño gizonaren lenengo aztarrenak garbi erakusten dute gizona zein ludi-edesti-zatikoa dan.

Zati ontakoak dira ere ugolde aundiyak, eta pizti ta abere ugaztunen izatasuna.

Aldi ayetan ugaztun asko zan. Batzuek leku beroko pizti ta abereak: *Elephas antiquus*, *Rinoceros merki*, ta beste asko. Oztz-bustikoak ere bai: *Ursus spelaeus*, *Cervus*

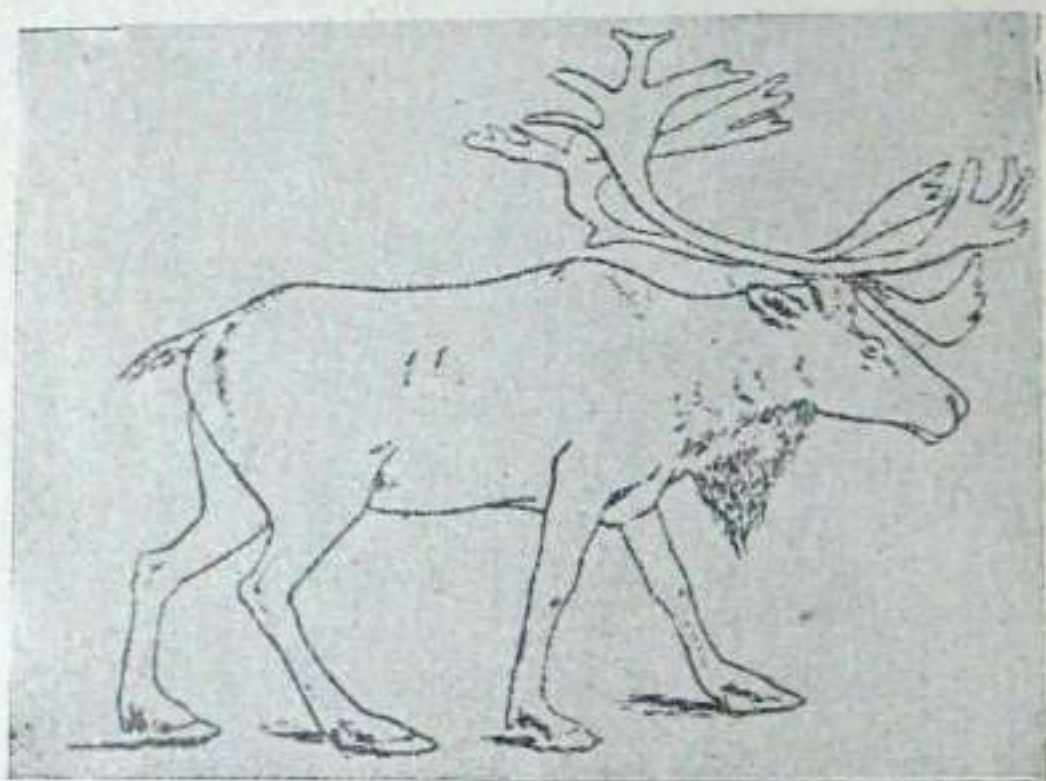
megaceros eta abar. Baita ere otz-legorrek-
koak: *Cervus tarandus* (*Reno*) elur-erbiya,
orkatz eta beste olako asko.



Cervus megaceros

Pizti ta abere nastutze onek ¿zer esaten digu? Europa-ludiyan iru eguraldi berdingeak izan zirala: eguraldi beroak, asieran, otz-bustiak gero, ta otz-legorrak azkenez. Ta gizona eguraldi oyetara egokituko da, ta asieran belardi ugaritan egingo ditu bere

txabolak, baña otzak aunditzen diranean leize-zuloetan sartuko da, ta aize zabalean, oyal urdiñetan—esaten dan bezela—arkitzen ez duen berotasuna, antxen arkituko du.



Cervus tarandus

Len esan degun bezela, lenengo gizaldibizilekuetan aztarren asko agertzen dira, ta bizileku ospetsu batzuen izenaz izendatzen dira gizaldi oyen egunak.

Izen oyekin biar ez degun nasteka egin

gabe, iruditu zazute mendi bat; gizonaren aztarnaz beteta dago, ta lau aldiz egiña da, aldi batetik bestera urte asko igaro dirala. Iruditu zazute gañera, une edo tarte oyetan, mendi ori gizonaren bizilekua izan dala.

Mendi onek lau aldi, lau malla ditu.

1'goa Chelleen-malla

2'g. Moustier-malla

3'g. Solutrensia-malla

4'g. Mag talen -malla

{ Aurignaciensia
{ Solutrensia

Gizaldi batzuek bizitu dira lenengo mallan; oyek dira lenengo ludi-bizilarik. Malla oni Cheleen izena jarriko diogu, Frantzian dan Chellez luberaren izenaz izendatuaz. Ikusi ditzagun malla onetan bizitu ziran gizaldiyeen aztarrenak.

Ez dakigu nolakoa zan malla onetako gizona; gure ustez, bere arteziak errezak ziran, geyenak zurezkoak, baña zura usteldu, apurtu da ta malla onetan ez degu arkituko, ez da beste malletan ere, zurezko artezik.

Arriya landutzen bakar-bakarrik zekiten, eta landutze au zarpailla, traketsa zan.

Aizkorak sukarriz zegizkien, eta garbi

esaten du itz orrek nolaz egiten ziran antzi-
ñeko aizkorak: aitez; ara emen danak da-
kizuten bezela, ara emen euzkeraren zarta-
sunaren agiri bat.

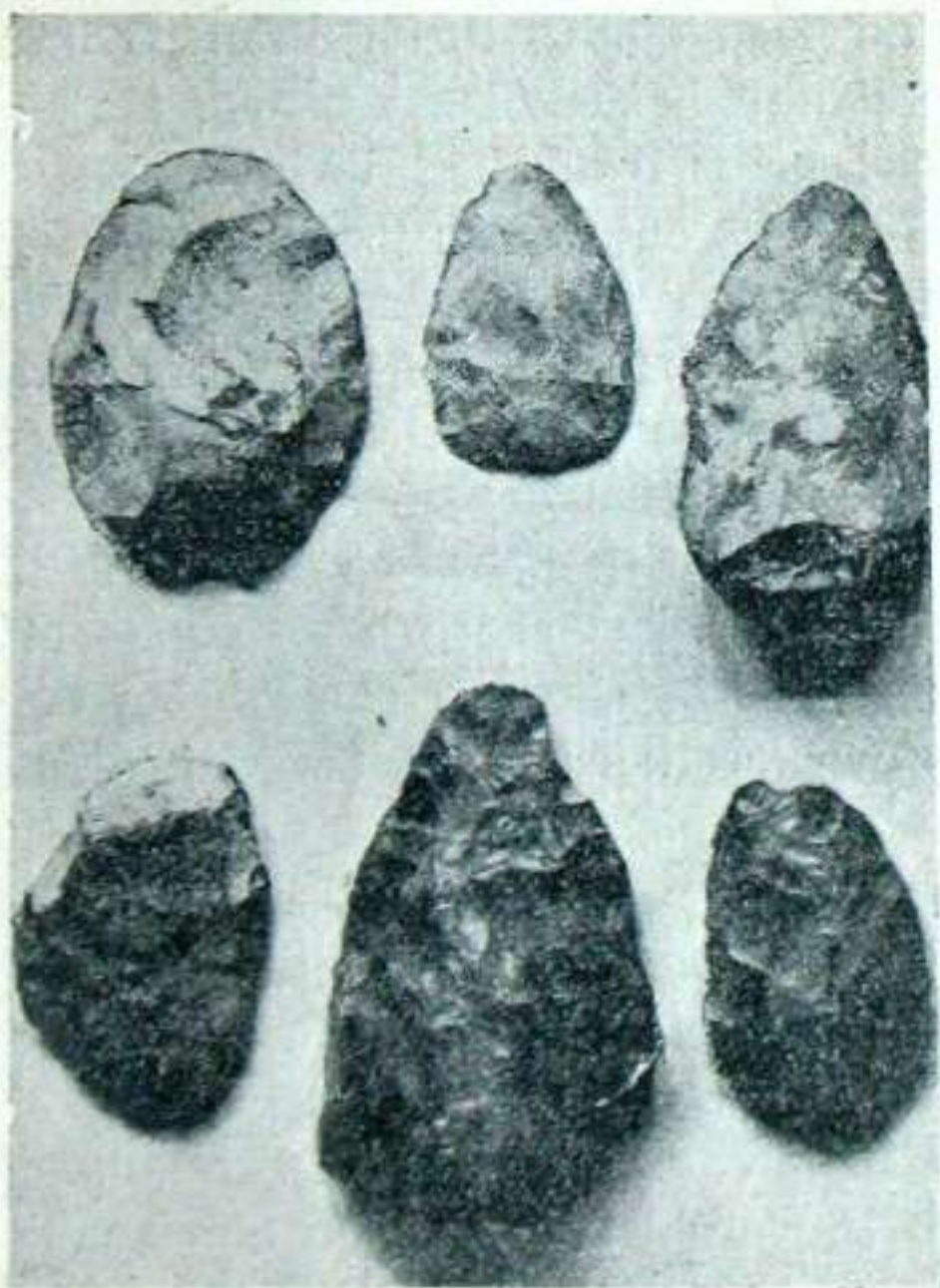
Aizkora oyek neurri askotakoak ziran;
batzuek 12 zentimetrokoak, 28'koak beste
batzuek.

Eguraldi bero-bustiak ziran, eta orrenga-
tik malla ontan agertzen dira *Rhinoceros*
Merki ta *Elephas antiquus*'en aztarnak. Gi-
zaldi ayek, dakigun bezela, etziran leiza-
zuloetan bizitzen, zelai ta belardi ugaritan
baizik.

Ibai aundien ur bazterretan, erramu osto-
tsuen itzalpian, igarotzen zituzten bere egun
zoriontsuk. Ez dakigu nola ziran gizon ayen
oiturak, bere ziñeskintzak, bere illobiak, eta
abar. Ez dakigu ere nolakoak ziran bere
tresnak, bere trebetasunak. Ta ez-jakite au
esan liteke betikoa izango dala.

Lenengo malla utzirik, ikusi zagun biga-
rrena. Moustier'ko leize-zuloak emango diyo
bere izena, ta ala, malla au Moustier'ena
deituko da.

Jakintsuak malla bi oyen tartean beste



Cheleen-mallako arri landuak

bat jartzen dute, Achulensia deritzaiona, baña ez degu berazaz itzegingo.

Bigarren mallan bizitu ziran gizaldiak, egufaldi otz-bustiak izan zituzten, eta leiza-zuloak beren bizilekuz. Eta aurrerontz ori bera egingo dute beste gizaldi askok. Eta gizaldi oyen aztarnaz, bere tresnaz ta bere jan-ondarrak beteta daude leize oyek. Malla ontako pizti ta abereak, artz basatia, leoia ta beste olako batzuek dira.

Leize-zuloak, gizonaren bizilekuak izan baño len, pizti ta abere oyen gordelekuak ziran; orrengatik beren ezurak eta beren eizaren ezurak asko dira, ta ardura aundiya euki bear da pizti, abere ta gizonen aztarnak nastutzeaz.

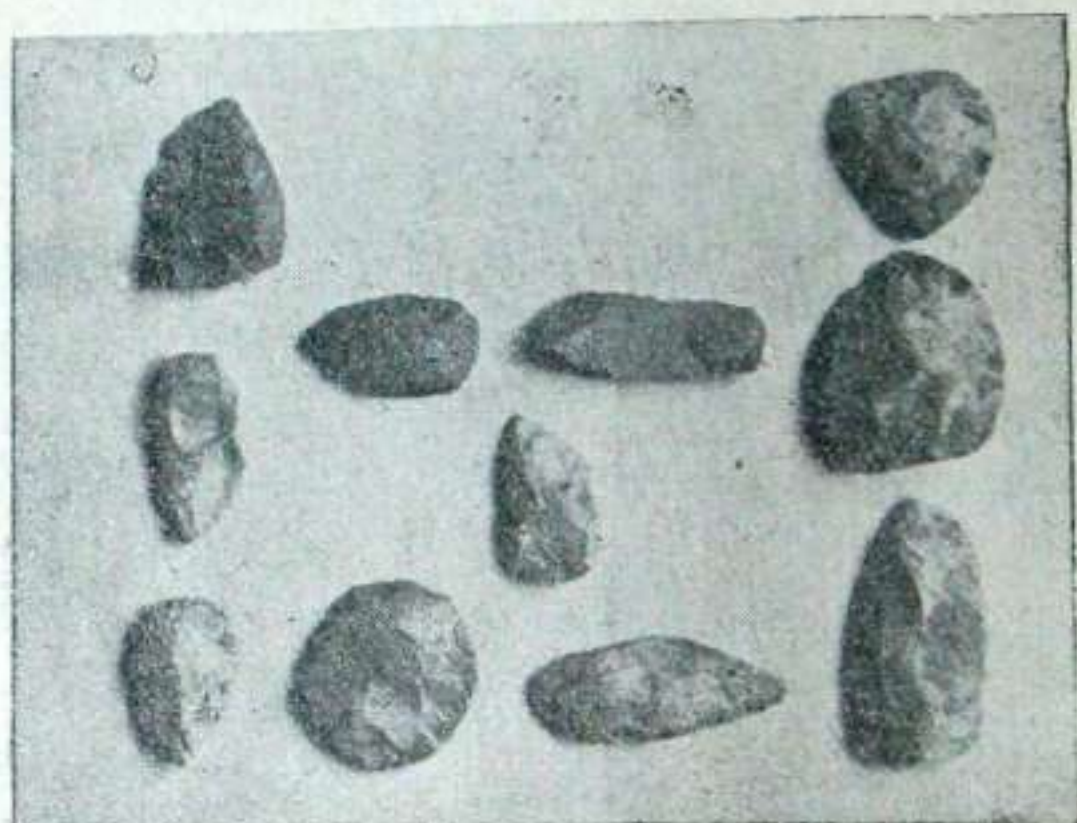
¡Zenbat bider gizonak eta piztiyak burruka gogorraz beteko zituzten leiza-gentzak edo pakeak, utzirik askotan gizonak bere bizitza pizti goseti baten atzaparretan!

Leize-sarbidetan billatzen dira sukalde-aztarnak, su-aztarnak. ¡Zenbat bider gorputza berotzeko egiña izango zan su ura, ta zenbat bider gau illunetan piztik izututzeko! Gizonen lan bakarra eiza zan, eta bere bizi-



Barruko muña jateko erdibitutako ezurrak

lekuetara etzekarten eiza osua, puskak baik. Garun eta ezurren muñak gogoz jaten zituzten. Olaz arkitzen dira ezur asko ta asko barruko muña jateko erdibitubak.



Moustier-mallako sukarrri-azkonak

Malla onetako tresnak eta izkilluak mutur zorrotz eta arraskatzeko sukarritzak dira, ta lenago sukarriz aizkorak egiten ziran bezela azkonak egiten dira orain. Ezur bat edo beste marratzatuba agertu da, baña ezin esan leike ezur landutuba dala.

Solutrensia deritzayona da irugarren malla. Jakintsuak beste bi puska egiten dute malla au: puska bat *aurignaciensia* deritzen zaiona, ta bestia *solutrensia*.

Baña guk, bigarren izen onezaz besartzen ditugu biyak.

Malla ontan otsua, artza, zaldiya, *cervus tarandus* (*reno* erderaz) ta beste pizti ta abere asko bizitu ziran, baño ugariena zal-diya zan. *Reno* edo oreinaren ezurraz egiten zituzten eztenak, lepo-apaingayak eta beste artezi asko; sukarrizko aizkorak, azkonak, dardak eta abar ere bai, oso ondo landuak.

Laugarren eta azkeneko mallara eldu gera.

Prantziko *Magdalena* deritzan leize-zulo batetik artu du bere izena; alaz malla oni *Magdalenena* deitzen diogu.

Sarkalde-Europa'n bizi ziran gizonak egunetik egunera eguraldi otzaguak zituzten, eta len baño biarrago zuten leiza-zuloak bizilekutzat artzea.

Orduko abere ta piztiak, *reno*, orein, azari, artz ta beste batzuek ziran. Renua zan ugariena. Mallatik-mallara gizonaren ar-

teziak egokiagoak dirala dakusgu, ta gezur aundirik gabe esan liteke laugarren mallako gizaldiak ederzaleak dirala.

Ezurraz artezi asko zegizkiten: korain odo arpoi bizardunak, jostorratzak, aizkorak ta abar. Jostorratzak arri egokiaz zorrozten zituzten, eta zuluia egiteko guk baño artezi geyago zuten. Orduko jantziak, orduko soñekoak, orain bezelako nastuak etziran, ezta ere ain nabarmenak; pizti-larru batzuk, eta aski zan. Bazituzten jostorratzak. ¿Eta ariya? ¿Zer ariz jardutzen zuten orduko jostunak? Uste degunez, aberearen zañak ziran jostun ayen ariyak.

Lengo gizonak aña etziran malla ontakoak sukarrri landutzen, baña bai ezurra landutzen; ortan oso trebiak ziran.

Jakintsu bat edo besteren iritziz, malla ontako gizonak ereslariak ere ba ziran, eta bere ereskin oituena txistuba zan, aize-txulo askodun txistua.

Aurrekoak bezela ezur-muñ-zaliak ziran gizon ayek, baña muña etzuten jateko baka-rrik, margoak (koloreak) egiteko ere bai; margo oyetzaz leize - zuluetao arkaitzak

margotzen zituzten, eta, uste danez, bere gorputzak ere bai. Laister ikusiko dezute margolari ayen azkartasuna.

Artzen zituzten, margoak egiteko, lur-beltz eta gorriak, eta arri zabal baten gañean nastutzen zituzten auts ta muñak, eta margoa eginda zegoanean, pizti-ezur ustuetan sartzen zuten. Berdin-berdin, orain saltzen diran lez.

Orduko emakumeak oraingoan antzekoak omen ziran: arro xamarrak, apaintzaliak; beren senarrak oraingoan berdiñak: atseginzaleak, ontzaleak, eta orain gertatzen dan ber-bera gertatuko zan orduan ere: emaztea bere burua apaintzeko pitxi batez zaletzen zanian, bere senarrari eskatuko zion, ta gizajo au leize-zuloko pakezalia ba-zan, pitxi baten asmatzalle arkitu bearrian izan zan, eta lepoko uztaia, ortzaz eta txirlaz egin zuen. Ara emen emakume-lepoetan ikusten ditugun uztai garistien asiera.

Len esan degun lez, oso gizon trebeak ziran orduko gizonak ezur landutzen, eta oreinaren ezurraz irudi ederrak egiten zituzten; zaldi ta emakume irudiak.

Orduko emakumearen gizentasunak arri-
tzen gaitu. ¿Badakizute zergatik ziran ema-
kumeak gizenak? Etxezaliak, leize-zulozali-
ak ondo esateko, ziralako, bere bizi guztia
leize-zuloetan igarotzen zutelako; etzan, ba,
orduan ez dendarik, ez antzokirik, ez ibilke-
tarik; emakumeak etxeko lanari gogor jarrai-
tzen zion, eta, osalariak diyotenez, gizen-
tzeko ez omen da etxian egotia baño gauza
oberik.

Orduko irudi batzuen edertasuna ikusiaz
arritzen gera, etzuten ba ikastetxerik; ira-
kaslari bat bakarra zuten: gure Jaungoiko
gauz guztien egillea. Ta alaz ere ¿zenbat
dira gure tartean ayek aña egingo lutekenik?
Oso gitxi.

Margolari azkarrak zirala, beste era ba-
tean ere erakutsi zuten. Milla ta zortzireun
eta larogei'garren urtean, Santuola, Santan-
der'ko jaun bat, Santillana deritzayon erri
aldamenian dagon leize-zulo baten sartu zan.

Ikusi zituan, egia da, orban beltz bat edo
beste, baño etzitian aintzakotzat artu.

Igaro ziran urte batzuek, eta berriro
sartu zan leize-zuloan, baño ez bakarrik,

bere alabatxo batekin baizik. Sartu ziran leizan, eta neskatxuak, gorantz begira zegoala, garraxi bat egiñaz, bere aitari esanzion: «¡Aita: ara emen zezen baten irudia!» Jaso zuan aitak burua, ta arrituta gelditu zango irudi ederrak ikusiaz.



Altamira-leizean dagon irudi bat

Zezenen antzeko abereak (*bisonte* erderaz), orkatz, zaldi, basurde eta beste pisti ta abere askoren irudiak leiza-sapaian margoztuak zeuden.

Bera sartu baño len besteren bat sartuko zala uste izan zuan, eta irudi ayek berak egiñak izango zirala. Baña leiza aren sarbi-dea urte asko etzala agertu zan; gañera çnola sartuko ziran gure gizaldi-gizonak or-lako toki illunetan margoztutzero?; ta eza-gutze ez dan abere baten irudia margotzea ez da errez.

Altamira-leiza irudiak zarata aundiya atera zuten jakintsu tartean. Harlé, leiza-zuloaz asko zekien jakintsua, eldu zan leizara, ikusi zituen irudiak eta gezurrezkoak zirala esanaz irten zan.

Harlé'ren esanaz jarduketa aundik egin ziran, eta jarduketa oyek etziran oraindik bukatuko, ez balira agerpen berriak Prantziko leize-zulo batzuetan agertu.

Bat-ez-ere Eyziez deritzayon leize-zuloko irudiak ikusgarriak ziran, eta irudi ayek aitz-urnegarrez estalita zeuden, eta Altamira'ko ta Eyziez'ko irudiak tankera batekoak ziran. Aitz-urnegarraren egikera gogoratuaz, urte asko igaro biar dirala aitz-urnegar koskor bat egiteko oroituaz, garbi agertzen da Eyziez eta Altamira'ko abere-irudiak

ez dirala orain urte gitxi egiñak, anei urte lenagoz baizik.

Harlé'k, Eyziez'ko irudiak ikusiaz Breuil jaunari idatzi zion, eta idazki artan bere okerra aitortzen zuen, Altamira'ko leizean arkitu ziran irudiak edesti-aurrekoak zirala esanaz.

Geroztik, leize-zulo askotan agertu dira tankera ortako irudiak, ta, gero ikusiko degun bezela, Bizkai'ko leize-zuloan ere bai.

¡Eta zer ederki dauden Altamira'ko irudiak beltzez, gorritz eta oriz!

Etzan ba lan atseginkorra izango, argia esku batean eta margozkia edo pintura bestean, lurrean gora begira etzinda zeudela margoztia.

Ez da gizon eta emakume irudirik agertzen. ¿Zergatik? Leize-zulo ontan, eta beste leize-zuloetan ere bai, irudiak toki ezkutuetan daude, ta irudi oyek ziñeskintza batez egiten zituztela uste da: totemismoa deritzayon sorginkeriz.

Gizon ayek uste zutenez, abere edo pizti bat eizatu bear zutenean, margozten zuten

bere irudia toki gorde batean, eta eizera eskier joaten ziran.

¡Ekarriko zuten bai eiza!

Entzuten zaudeten eiztariak: ¡ziñeskin-tza onetzaz zein eiz ederrak egingo zenituzteken! ¿Ez alda ala? Basollua ekartzeko, gela illun batean bere irudia egin, artu suizkillu edo eskopeta, zakurra ta.... ¡bapo motel! Andik laster basollo eder batekin etxeratu. Au egia balitz, ¡bai giñakela ondo! ¡Eiza merkatuko litzake!

Altamira'ko irudi batzuek erdi zeatuk daude, ta grabatuak beste batzuek. Breuil apaiz ospetzuak idazti eder bat Carthailak jauna laguntzalle zubela egin zuen, eta idazti artatik artu ditut ikusi dituzuten Altamira'ko irudiak.

Iritxi gera Holocen edo oraingoa deritzayon zatira, ta gitxi esango degu zati onetzaz.

Gizona, oraindaño eiztari izan da, baña nekazari biurtuko da emendik aurrera; pizti ta abere asko menderatuko ditu, ta lur-lanetan gogoz asiko da. Ezagutuko ditu ogia ta laboreak, agertuko dira lurrezko ontzik, bazartuko dira gizonak, eta alkar bizirik, sor-

tuko dira lenengo erriak, lenengo obiak, *jentil arri* deritzazkion obiak; arrizko aizkorak ondo landu ta legunduk agertuko dira. Illak obiratzeko, leize-zuloen lez mendi-zuloak egingo dira.

Ikusi ditugu, azal xamarretik, Europa-edesti aurrekoen izaerak; beren oituraz dakigun zer edo zer ikusi degu. Gure erriyaren edesti-aurrea errezago ikusiko degu orain.

Gure erriyan

Barandiaran, apaiz gazte, irakasleri bikañak, bere itzaldi eder batean, gitxi gorabera itz oyek esan ditu:

«Ez da arkitzen gure errian, guk dakigunez, ibai zabaletan, ur-ertzetan, eguraldi ederrak ziran bitartean bizitu ziran gizonen aztarrenik, ez da ere Saint-Acheul'en biztanlen aztarrenik, ez da eguraldi otzak bilduritu ta Monstier, Aurignak eta Solutre'ko leize-zuloetan sartu ziranenik ere. Ta aztarrenik ez agertze au, ez da orduko gizonak gure errian bizi etziralako, ez, gu-

- » re lanak, gure tresnak, gure aztertutziak,
 - » txikiak, aulak izan diralako baizik
 - »
 - » Gure erritik igaro zirala lenengo giza-
 - » kundiak ziñisteko gauza da.»
- Euskalerrian leize-zulo asko dago; ez



Holocen-mallako arrizko aizkoraz

ditugu bere izenak agertuko, lan luzia izango litzaketa. Gipuzkoan bertan ugarik dira leize-zuloak, baño gutxi itzaldi oni dagozkionak. ¿Nolaz da au? Leize-zulo asko dira, baña gutxitan aztertu dira barruko lur-azalak,

gutxitan ikusi dira ormak eta orma oyetan antzineko margorik dagon ala ez.

Orain arte leize-zulotan sartu dan euskalduna aitz ur negar billa, edo *jentillen* urre billa sartu da. Eta sartu-atera oyetan jzenbat lan txar, egin zayo jakintzari!

Gipuzkoa'n dauden leize- zulo ederrenak eta ospetzuena Landarbaso'n daude, *Aitz-bitarte* deritzayetenak dira.

Milla zortzireun larogeita amabigarren urtean Lertxundi jaunak egin zituan lenengo ikustaldiak, eta, esaten dutenez, lenengo gizonaren aztarren asko arkitu ziran.

Oyeta, batzuek, Donosti'ko *Itxaso-lesti erakustokian* daude.

Bere lanetzaz idatzi zuena irakurri det, eta, berak dionez, ardura aundiko aztarrenak ziran Aitz-bitarte'n arkitu ziranak. Baña asko galdu dira, ta atsekabe aundiya artu degu galtze onekin.

Amasei urte geroago Harlé jakintsuba, Soraluze jaun langillea biderakusle izanik, juan zan Landarbasora, eta, bere esanaz, egun artan arkitutako aztarrenak eta lenagoz arkitutakoak. *Ursus spelaeus, Canis, Hyae-*

na spelaea (katamotz), *Felix spelaea* (leizkatuba), *Equus*, *Bison* eta beste pizti ta abere askoren ezurrak dira.

Cervus tarandus, reno, deritzayon aberearen ezur bat edo beste ere arkitu zuen



Landarbaso'n arkitutako ezurrak

Harlé jaunak, eta egizkoa bada, agerpen aundiya da. Ala jakingo litzake abere au Bayonatik onuntz bizitu zan ala ez.

Lertxundi, Soraluze ta beste jaun ba-

tzuen ikuskak, Harle'n iritzira onak dira, baño biar bezelakuak, ez.

Lengo udaran Breuil apaiz jakintsubak Aitz-bitarteko leize-zuloak ikusiaz arri idantzekia arkitu zuan; arri ortan oreinaren buruba ta adarrak garbi agertzen dira

Apaiz onen esatez Aitz-bitarteko leize-zuloak ardura aundikoak dira, ta iru leizak ondo azterkatzen ba'dira jakite asko agertuko da.

Leize-zulo oyetan laugarren mallako, *magdalenien'eko* gizonak bizitu zirala gauza erabakiya da, baño Breuil jaunak esaten duenez, bigarren mallako azterren bat edo beste arkitu du, ta leiza oyetan malla guztietako aztarrenak arkitzea gauza erreza izango omen litzake

Baña lan oyek ez dira edozeiñek egitekoak.

Nere ustez, Diputazioa ta Errenderi'ko Udala alkatuaz egin biar diran lanak dira: lenengoz sarbidea itxi, ta jakintsuai aztertutzea eman. Gure Euskalerritik atera gabe, ara or Arantzadi, Barandiaran ta Eguren jaunak.

Leize-zulo iste au ez da nik sortu dedan gauza; gai oyetan bestien aurretik dabilzan erriyak egiten dutena da, ta laster ikusiko dezute zer egin dun Bizkaiko Diputazioak Basondo'ko leize-zuloan.

Oñati'tik Arantzazura guazela, Aizkirri deritzayon leize-zuloa dago. Leize-zulo ontatik ezur asko atera emen dira, bat-ez-ere *Ursus spelaeus*'en ezurrak. Diotenez, Oñati'ko etxe batean pizti onen buru-ezur osoa dago.

Leize-zulo ontan, beste leize-zuloetan lez, kalte aundiya egin dute *jentil* urreak billatzera joan diranak. Egiteko on bat egin zuen sarbidea itxiaz leize-zulo onen jabiak. Onela ez da dana galdu, ta biar edo etzi, Diputazioa ikaste oyek laguntzen asten danian, edesti-aurreari dagozkion gai oyek argitzeko laguntasun aundia arkitu dezake.

Ernialde'n dago beste leize-zulo bat, eta onen sarbidea, Aizkirrin bezela, itxiya dago.

Breuil jaunak esaten duenez, leize-zulo au ikuste aundikoa da; bera izan zan egunean sukarrri-aizkora landutu ta leundu eder

bat arkitu zuen, eta ezin ekarriz edesti-aurreko lur-ontzi bat bat utzi zuen.

Esan degun bezela, illobi ta gizonaren gorpezur asko arkitzen dira leiza-zuloetan, baña ardura andi ya bear da ezur oyetzaz, ez dira ba beti edesti aurreko gizonenak.

Urrejola'ko Ozkatzategi deritzaion leize-zuloan arkitu ziran gizon-ezur batzuek, Mujika'tar Serapi Jaunak *Euzko-lutelestian* (1) esaten duenez. Idazti ortan bertan, beste orri batean, jaun orrek berak edestutzen duenez, Urrejola-Garay'ko mendatian Oñati ta Leniz'ko alderdik burruka gogorra izan zuten, ta Leniz'ko buru egiten zuen Lazarraga ta beste bere bi anayak il ziran. Mujika jaunak esaten du Ozkatzategi'ko ezurak ez ote ziran ill oyen ezurak. Izan leiken gauza da. Alaz, ba, leize-aztertutzia ez da aurjokoa.

Bizkaia'n, Guipuzkoa'n lez, leize-zulo asko dago, baña batetzaz itzegingo degu. Azkeneko udaran zarata aundi ya sortu zan,

(1) *Geografia general del Pais Vasco-Navarro. Guipúzcoa.*

Bizkai'ko leize-zulo bateko ormetan edestir-
aurre-irudiak agertu ziralako.

Leize-zulo ori Basondo'ko San Mames'en
dago: bertakuak esaten dutenez Santimami-
as'en.

Leize-zulo au ikusteko oso zaleturik ne-
gon, eta agertu bat egitea erabaki nuen.

Juan giñan bada nere lagun ona dan Agi-
rre'tar Joseba ta ni Gernika'ra, ta Gorte-
zubi'tik Basondo'ko leize-zulora.

Sarbidea, burnizko ate batez itxia ze-
goen, eta ate gañean idazkun au irakur-
tzen zan:

«Bizkai'ko Diputaziñua da lexa onen
«jabis.»

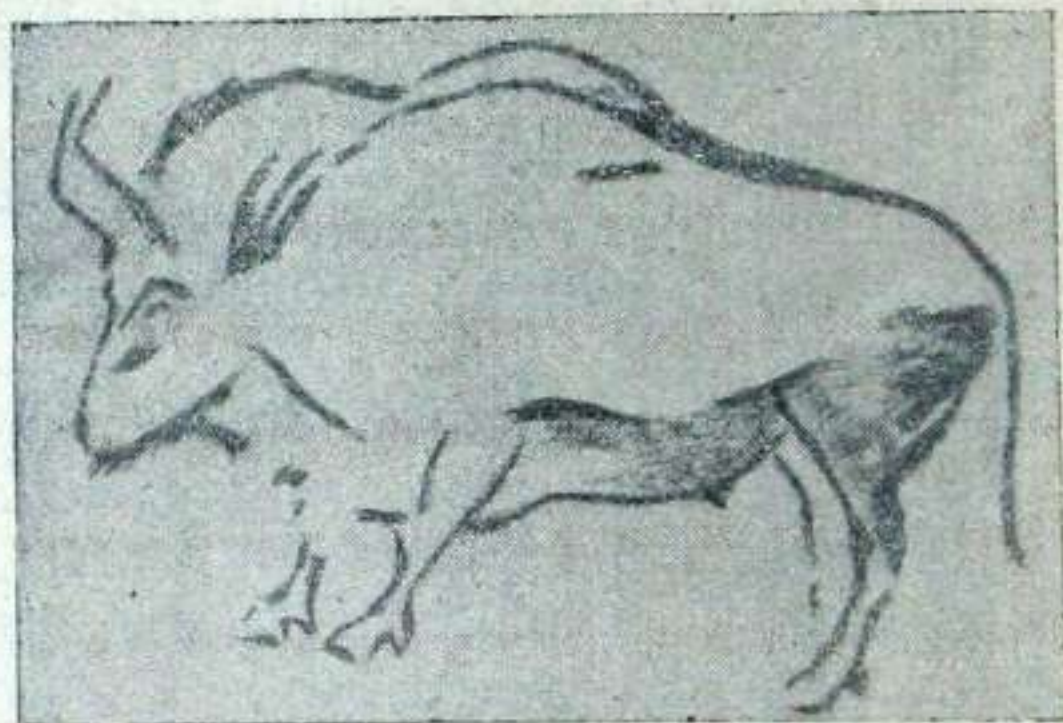
Iriki zuen atia gurekin zijoan Bizkai'ko
Mikeleteak, (Diputaziyoko lëndakariak gor-
detzen du giltza,) ta aurrerontz sartu giñan.

Toki estu asko dago, ta ez da orren
errez igarotzen. Iritxi giñan gela zabal ta
eder batera, ta andik laster, irudiak zeuden
tokira.

¡Ze irudi ederrak! Atzo egiñak ziruditen.
Agirrek, orain ikusiko dezuten *bisontea*'ren
irudia artu edo kalkatu zuen.

Eta nik sapaiaaren argazkia atera nuen. Basondo'ko leizan badira gutxienaz ogeiren bat irudi, danak beltzez margoztuk. Oso begi onez ez genduen ikusi ikuslari batek bisonte-irudi, baten gañean idatzi zuena:

«Klin-klon. Año 1917».



Basondo'n agertu dan bisonte-irudia

Alako gauzak egitera sartzen dira gizon argi batzuek leize-zulotara.

Amaitzera dijua nere itzaldia. Irudi asko ikusi ditugu, baña edesti-aurre gizonaren antzezkiea(erretratua) ez. ¡Gauza erreza ba'litz!

Alaz ere, Zezentegi'ko (Ondarrabin) leize-zuloan, orain amalau urte bizitu zan gizonaren irudia. laster ikusiko dezute.

Mujika jaunak, len esan degun *Euzko-lutelestian*, edestutzen du gizon onen bizitza.



Basondo'n agertutako artz eta orein-irudiak

Asieran lanpernak eta karramarroak ziran bere jakiak, baña jaki aulak dira ta jan indartsuagoen billa asi zan.

Artalde bati begira zegon, eta ardiak gezala miaztuaz, leize-zulo ondora zetozela ikusi zuan.

Eldu zion bati, ta il eta larrutu zuen aizto edo kutxillo txiki batez.

Su egiteko biderik etzuen; ez da gogorik ere: kearen bildur zan, eta gordiñik jaten zitun ardi puskek.

Jan ondoren gayo egon zan, laguntzarik gabe, leize zuloko txoko illun batean. Bitartean sagu aundiak jan zizkioten ardi puskek.

Sendatu zan, eta aurrerontz, birikak lenengo janez eta beste puskek makil luzetan zintzilika gordeaz, iraun zuan zortzi illabete.

Ardi jakirik gabe gelditzen zanian, artzai zanean jaten zitun belarrak janez irauten zuen.

Itxaso ertzean zegon, eta itxasoak, sagar garayan, sagar asko ekartzen zituan legorrea, baña sagarrik beraganatu baño len sagu aundi gosetiak jaten zizkiyoten danak.

Ikusirikan ardi galtzia, alkartu ziran artzayak eta lapurraren aztarrenik etzuten arkitu.

Bein artzai batek, ikusi zuen makilla, ta andik zintzilizka ardi puska.

Bildu ziran artzaiak eta karabineroak, eta

leize-zulotik indarrez aterazi zuten gizajo goseti ura. ¡Etzuan bildur gutxi beste gizonen artean bere burua ikusi zuanean!

Oraindik bizi da, ta eskian dabil Oyarzun'en.



Bukatu det nere itzaldia. Eskerrikasko gogo onez ta arretaz entzun dirazutelako.

Euskal-Esnalea'ko jaunak: Zuben aginduba bete det. ¿Nola? ¿Ondo ala gaizki? Ondo iruditu bazaizute, asko poztuko naiz.



Rafael Larunbe

Euskalerriarentzat iru kalte

- 1918'g. urteko Jorrailla'ren -
14' ean irakurritako itzaldia.





EUSKALERRIARENTZAT IRU KALTE

JAUN-ANDREAK:

Ez nion erantzun egun zortzi zuekin arturik neuken eginkizunari. Ez zitzaidan alizandu. Nere ogibidearen bearkiak eraman niñuten emendik ortziel arratsean Bost-Erri-tara eri gaixo bat ekustea, eta gero igande goizean etortzeko—asmoa nuen bezela—ekaitz itusiak jarri zidan atzerapidea garaitzea, ez zegoan nere baitan.

¡Arren egun ere erautzi balit atzeki bidezko batek ekitera noan itzaldia!

Ez nator gauz atsegingarriak erratea; ez eta ere euskaldun-jendearen gauza onak aundizkatzea, naiz usuario au izan maizenik gordetzen dena, gisa ontako era-aldietan.

Egi garratzak erratea, eta Euskalerrian geyegi zabaldurik dauden zeinbat aztura

gaizto, gure endarentzat zein kaltegarriak diraden aditzera ematea nator.

Euskalduna naizelako, ezin geyagoraño euskalduna, euskalduna jatorriz eta euskalduna biotzez, Euskalerritik kanpora ibilli naitzen iskiñ guzietan atera dut oraindiño — aterako dut aintziña ere — aurpegia euskaldunen alde. Erran dut oraindiño — errango dut aintziña ere — Euskalerriko gizasemeak direla zintzoak, prestuak, zuzenak, leyalak; eta gure Aitor-alabak berriz direla lirañak, eztitsuak, begibetegarriak. ¡Neretzat Euskalerriko seme-alabak parerik ez dute ez Mundu-zarrean ez Mundu-berrian, ez eta ere eguzkiaren azpian!...

¡Bi eskuakin ezin jaso al añaekoa baita nik Euskalerritari diotan naitasuna!..

Ortatik kontura ziñezkete agitz mingarria izango dela neretzat, gaur, Euskalerritarran aundiariak ixillik igaro eta bere zenbait oiñura galgarri argitaratzea. Bear bada alaxen izango da zuentzat ere: ¡bildur naiz!...

Biño, gogora ekarrita negarrik min-minenak eragin azitzen dizkigula modurik autetsienez maite gaitunak, txalotzen ez bana-

zute ere, biñipin barkatu nere ausardiarekin ematera noakizuen asper-aldia.

Gatozen, bada, arira.

Aitortu bear degu, jaunak, obendunak gera ta, bidezkoak direla egunero eta bazter geyenetan aditzen ditugun gisa ontako aiotzak: «Galtzen, aultzen dijoa Euskal-arraza; oraingo gizakumeak ez dirade aintziñakoak bezin gorputz sendo ta bizkorrekoak; laxter lurra yo eta akiñuko da gure aintziñakoan azkartasun sinisgaitz eta edesgarri ura...»

Biño aitortuta ondoren, aztertu dezagun ementxe arreta pixko batekin iya zergatik dijoan indargabetzen Euskal-enda bikaiña.

Nik nere jakite apurrean ikasirik dauketenez erran dezaket Euskal-endaren etsa galgarriensunetatik diela iru otxek: *Orditzea*; *Aideak aideakin ezkontzea*, eta *Iñudetza*.

Orditzea

Jaunak: Ez da gauz bera orditzea eta mozkortzea. Orditzea da edari mozkorgariaren neurriak iñoizka igarota ark bear baño geiago ariarazitzea. ¿Eta mozkortzea? Geiegi eranda mozkortu dan gizakumeak ez du asmoatzen egoten ordu laurden bat ere «tutu» egin gabe txuritik edo gorritik beterik dagoan edanontziari.

Ezin diñeke erran euskalduna mozkor arrailla denik; biño bai ordikoia dela; bai edari zalea dela. ¡Alaxen da ta!... Emazte-
kia, batez ere erri koxkorretako bas-etxekoa, txuriarena, «pañarrarena». Gizasemea, oro bat basetxetarra, oro bat kaletarra, ardo eta sagardoarena. Basetxetako emaztekiak, denak ez pada ere, biñipin aunitz bai, dirade pañar zaleak, txurira eroriak... Alferrik litzake ukatzea...

Erri batzutan—ezagutzen ditut nik—edari saltzalleak egiten du irabazi aundigoa ba-

setxetara ango emaztekienzat igorritzen dun pañarrarekin bere etxean zagika zagika eta zatoka zatoka saltzen dun ardoakin baño. Ezagutzen ditut basetxe ederretako etxeo-andreak erriko dendetan egiten dituzten mandatuaz gainera artzen dutenak beti berentzat limetatxo bat pañar, eramateko etxera mantalpean edo azpiko gonaren sakelean. Ezagutzen ditut basetxetan amak beren aurtxoai gosaltzeko pañar zopaz beterik dagoan katillu edo konketa bat ematen dienak... Eta ¡Jaungoikoak nai dezala ez ematea esnea eta esne uts-utsa artu bearden opor gozoan...!

Gipuzkoaren mugante dagoan probinziko erri bat baño geyagotan, ezta eta festa aundietako bazkarietan, usuarioa da serbitzekoa bazkaldarrai ardoa eta pañarra ontzi galantetan; ardoa gizademezkoai; uxuala edo pañarra emaztekiari. ¿Uste dezue atzera gelditzen diela emaztekiak beren edanontzia ustu kontuan...?

¡Konta nezazke makiña bat egi, ni neonek ekusiak, diotena egiazteko!

Biño utziko ditut itzalpean egun ez delako aukerako aldia erasotzeko oitura ahal-

garri okeri. Bear bada etorriko zaiye beren txanda...

Nere eginbide guztia egungo aldian dator adigarritzera zein gauza kaltegarria dan endarenzat gizasemearen ordikeria, batez ere aitaren izatea ematen dion lan aundi ura egiteko denboran...

Nornaik daki, jaunak, euskalduna berez dela gizon otza, astikoia, berekia, izua eta bildurtia... emaztekiari itz bat goxo, eztitsu eta astingarria errateko diña ez dana. Biño edan dezala polliki xamar; berotu dizayola edanak burua eta edenatu dizayola odola, maizenik gertatzen dena edariaren neurriak igarotzen dienean... jan dira ordun angoak! ¿Zertara ez da ausartzen gizon euskalduna?... Begira arrats orduan igandeakin, naiz Ernani aldetik naiz Pasai aldetik mutill eta neskatz gaztez beterik etortzen diraden *tranbietara*. Ernani aldeko sagardo fiñak edo bertze aldeko ardoak paratu dazkie bero-bero gure mutill gazteari beren buruak, eta datoz arrandika, datoz kantari, irrintzika, burrukalari, prest zernai gauzetarako, bildurrik gabe, ahalgegabe andrekerirako...

Zañetako odola erretzen dien edari ede-nagarriak autsi azi die aurpegia eta ya ez die gordeko begiramentuaren funtsik iñori, ezta emaztekiari ere...

Araitzineko egun batean nenbillela Ama Guadalupekoa deitzen zayon Eliztxoaren aldamenetan, gertatu zitzaidan ekustea ari ontara egoki datorren gauz bat. Txistuak yotzen zun soñu alairi puntuak dotore artuaz zenbillen dantzan amabiko bat neskatxa gazte, bata baño bertzia liraiñ eta ederra-goak. Bertze amabiko bat mutil gazte sasoi-rik oben-obenekoak zeuden dantzariari begira, bear bada neskatx eder ayekin dantzatu naiean, biño dantzarako lotutzea ausartzen ez ziela. ¿Noiz uste dezute autsi zutela aurpegia eta lotu ziela dantzarako neskatxakin? ¿Illunabarrean?... Bai, illunabarrean; biño ez egunaren illunabarrean; ez eguzkiaren prin-zak itxaspera sarturik argia tikiñu zanean; baizikan zurrutaka ustu zuten pitxarrondokotik jekitako laño eta odei erdi zuri, erdi beltz eta erdi gorriak, buruko argia polliki xamar illundu zietenean.

Edariak bada iatzarritzen du gei-geyene-

tan gizaseme euskaldunetan andrearen kutizia... Biño ontantxen dago, errateko garbi Euskal-endaren galmenta izigarria... Bada edanak arturik dagoala egiten badu gizonak sortetorriko lana, lan onen ondoko ondorea ezin izan ona. ¿Nola? ¡Edenatua baitago iturria!... ¿Ikusi duzue iñoiz jayotzen eta aitzizen landare ederrak, giro txarrean erain den azi artatik?...

Nik nere adigarri guziakin baño obeki erran lezaketeke ainbertze gizakume jayotzatikan teteloak, jayotzatikan gaitzak mendean artuak. «Diñut guratso osasundunak eta bizkorrak; nere bertze senideak dirade eder eta mardulak, musu gorri-gorriak... ¿eta ni? ja! ni naiz eriberatxa, ni motela, ni elbarria... errañen dute naizela ere txorua... ¿Zergatikan, biño? ¿Zergatikan ote da?...» ¡Ai maitea! Ez dezazula aztarrena artu... Topatuko zinneke zere amaren sabelean sortu azi ziñun denboran zer egiten zuan ez zekin aita zorigaiztoko batekin...

Belgikako aldian deitzen emen diete «Larunbata gaubeko umeak», erikorrak eta makalak dien aurrai... ¡Asmatzen al duzue zer-

gatik!... Biño ez zaizue iruitzen gure lur alde atsegin onetan ikusten ditugun ainbertze gizakume txaldar eta eriberatxai deitu giñizayekela: «Igande gaubeko semeak: ardote giko umeak: Astigarraga'n asi den kupel aundi artatik, txingarrak darizkiola, ateratzen den sagardo pollitaren fruituak»?...

Jaunak, jaunak: gizonaren sortetorriak: baditu bere legeak: lege zuzenak, lege jakintsuak.

Ona bat: «Semeak jasoko ditu bere aitak aitatzeko denboran zifun gaitzaren ukiak.» Ara bertze bat: «Aitatasunaren eskubidez ez da baliatuko gizona, baliatutzeko gisa eta eran ez dagoanean...» Eta, jaunak: gizon orditua ez dago eskubide onezaz gozatzeko eraz: eskubide antu onezaz gozatzeko ez da aski ardo edo sagardo neuririk gabe edanak aragian iatzarritzen dun kutizia, aierra, andre miña: beardelako guzien gain zenzua, konziencia, arrazoiean egotea... Kutizia, aierra, andre-naia askiko die noski ondorekoak izateko, emaztekiaren aurtokia zikitzeke; biño ez dirade aski, ez, jaita izate-

ko!... Eta barkatu zaidazue ari ontan barre-
nago ez sartzea...

Naikoa izango da noski oraindiño errana
zuek edukitzeko egizaz kaltegarria dela be-
netan eta ezin geyagoraño Euskal-endaren-
zat gizasemean ordikeria.

Biño alaxen ere nai dut egiatzi erran du-
ten guzia aipu aundiko gizon baten itzakin.
Ara zer dion Santa Ageda'ko ero-etxearen
buruzagi Añibarro jaun jakintsuak: «Ez da
odola euskaldunaren zainetan pillpillka dabi-
llena: edari mozkorgarriaren su garrak dira-
de zataka dabilltzenak. Daudenak eta oken
gurasoak edarikoi itxuak izan ziralako dago
nere etxea eroz betea».

II

Odolkidetasuna

Denbora eta leku guzietan izandu da
gaizki ekusia aideak aideakin ezkonduzea,
batez ere berenartean odolezko aidetasuna
dutenak.

Debekatzen du ezkontza modu au Elizak bere lege zuzenetan, eta debekatzen dute ere giz-arrazaren obetasuna zaintzen duten gizon argi eta jakintsuenak. kaltegarriak direlako ezin geyagoraño giz arrazaren obetasunarenzat ezkontza oetatik datozen ondorenak.

Kaltegarrizaz daukate giz-arrazarenzat erri bereko jendeak, kanpotarrakin nastu gabe, ezkontutzea beti. Ayen ustean ezkontza ok die aunitz eritasunen iturria. Erakusten due *tuberculosis* edo biriketako gaitz ikaragarri orrek gure artean dauken indarririk geyensuna datorkiola euskaldunak, beti ez bada ere, biñipin geyenean euskaldunakin, eta ez kanpokoakin, ezkontzetik. Erakusten due, ekarriaz askotan, zenbat eta garbigoa, izate beregokoa, bertze jende arrazaren odolarekin gutxiago nasigoa izan erri baten odola, ordun eta arrixko aundigoan dagoala erri au kutzutzeko eritasun berriakin... ¿Nola nai duzue ez edukitzea kaltegarrizaz, ezin erran al aña, aide artean egiten diraden ezkontzak?... Ez luke izan bear zillegi aideak aideakin ezkontzea. Txertoaren edo inmuni-

dad-bitartez itxizayela atea ainbertze eritasun len gure artean indartsuak zienai... Txertoari eskerrak iyartu dula gizonak aunitz eritasun kutsukorran gaitz landarea...

Nere ustian oraindik geyagori itxiko lizayeke atea religioak eta jakintsuen irakaspentak eta odol ber-beraren griñak ain begi illunakin ekusten dituten ezkontza oyek debekatuta.

Biño ¿sartuko ote zazkio noizbat bedere euskaldunari egi otxek bere buruan? Bear galanta dauka, bada maiz-maizegi gertatzen den gauza da euskaldunen artean begiramentu aundi-aundirik gabe aideak aideakin ezkontzea: lengusuak lengusuakin, illobak osabakin, eta iñoizka ere bai izebak illobakin.

¿Nai dituzue jakiñ ezkontza moldakaitz oyek zergatik egiten diran? Ara: Lotutzen ditu gure baserritarrak emaztekiari beren ezkontzeko gogoazaltzeko lotsa era gabe batek. Nork berak egin bide au bete bearrean, neskatxari adierazten die bertze norbañen bitartez. ¡Ez balin badirade bata eta bertzearen gurasoak egiten dutenak ezkon-

tza, beren seme alaban gogoa ezertan artu gabe!...

Gañera, gure baserritarrak geyegi begiratzen die beren buruari eta bizimoduaren joan-etorriari dagozkion ondasunai, ezkontzeko gai ontan. ¿Non, ez bada gure baserritarren artean, gertatzen da gazteak artzea basetxe eta bertze gañerako gauz guzien nagusitasuna ezkontzeko kontratoak eskribauren etxean egiten dituzten ordu beretik, eta zarrak, gurasoak, iñolako esku-biderik gabe gelditzea?...

Naiyago nituke ez aipatu euskaldunen arteko gauz eta oiñura itxutsi otxek... Biño ¿ezagutuko ditugu ixillik utzita? ¿Eta kendu-eraziko ditugu ez ezagutu ezkerro?... Ez, ez; miñ emanagatik—miñ artzen dut nik ere—bearrekoa da argiñera ateratzea euskaldun jendearen moldakaizkeriak. «Negar egin aziko dizu—erraten zuten gure anziñakoak—ongi nai dizunak». Eta nik nai diot benetan euskaldunari, negarra ez eraiñazi truke bere okerkeriak aurpegira ez emateko.

Euskaldunak bear diegu izan gurasoai, seme-alabai, andregayai diegun maitetasuna

baño goxogua eta bizigoa; gurasoakin bear degu izan ez bildurtiak, baizikan begirape-nez beteak; gure neskatx berdingabeakin bear degu izan ez otzak, ez basatiak, ezta ere nabarbenak; biño bai biguñak, bai bera-txak, bai gozoak.

¡Ez lizkiguteke eramango kanpotarrak, erdeldunak, ez bagiñeke gu gure neskatx ederrantzat geran bezin basatiak!...

Ongi da euskaldunak euskaldunakin ez-kontzia. Ezta ongi aideakiñ (aretxia edo txe-kor-tratu egiten den bezela) ezkontz egitea.

III

Iñudea

Iñudea, au da, berea ez dun aurra bere bularretako esneakin azitzen dun emakomea, emakome au Euskalerriko alaba baldin bada, guretzat lots bat da, berez modu arrigarrian bidez kanpoko gauza bat.

Iñude euskalduna, edo da bere sabeleko semea non nai utzita peseta banaka batzuek

irabaztea joaten den neskatx gaztea, edo da emakome ezkondua, bere etxe-zokoan baño aberatsaren etxean erdialperkerian bizi naitzago duena. Ez galdetu ari zer egin dion bere lasakeriaren ondoriari... ¡Ez daki! ¡Biotz-gabea! Ez galdetu oni basetxean gelditu den bere familiagatik... Ez dijoakio ezertxo ere... Bera ongi bizi ezkeror.. bera ongi yauntzi ezkeror... berak naiko lo egiñ ezkeror... berak ume beltz makal bat besotan duela paseatu ezkeror... ¿bere etxekoangatik zer?... ¿Au ez da lotsagarria? Lotsagarriaz gañera ¿ez da lege eta biotzeko iritzi guzien kontra dagoan gauza?

¿Nori eta noiz eta zeñek eman lezaioke emakome baten bularretako esnea berrogeita hamar pesetetan illabetero erositzeko eskubi-dea? ¿Eta saldu aldezake amak? ¿Berea aldu saltzeko?... Ez, ez; ama baten bularretako esnea, jaunak, aur txikiarena da; ez beste inorenena, ¡aurtxo txikiarena!

Guk, sendagiñak, egun, gisa onetako lanbidetan zenzua jarrita daukegunak, ezin dezakegu utzi atera gabe aurpegia salketa lotsagarri onen kontra...

Eta gogo txarrez ekusten badegu Euskalerriko alaba bertzeren aurrai bere esnea ematen, baita ere ekusten ditugu gogo txarrez, bere sabeleko semeai, arrazoirik gabe, bularra ukatzen dieten amak.

Etxe-azindak, ¡zer etxe-azindak!, baita ere basokoak eta oro bat oyanetako pistiak, azitzen dituzte beren fruituak, eta zeinbat emazteki, ama izateraño allegatu dienak ¿ez? Beren sabeleko seme-alabak azitzeko diña ez den emaztekoa ¡ez dedila ezkondu! Obe-
goa litzeke sendakiñari galdetzea ezkondu ditekera, gero aurra azi dezakean baño...

Biño bide oni utzita goazen anziñera. Emazteki beartsuak, erdi gosean bizi direnak, lanean ainbertze nekatzen direnak, badeue beti beren bularretan esnea aurtxo gaisoanzat; eta emazteki aberatsak, patxadan bizi direnak, otordu ederrak egiten ditutenak, morroi eta neskamezaz inguraturik daudenak, ok daukate legortuta beren aurrantzat esnearen iturri gozoa! ¡Erran emen die sendakiñak, ez zaiyela aurtxoari bularra ematea konbeni!... Egia balin bada sendakiñak erran diela... Biño ¡zenbat sendagille

agur-egilleak erraſen die, batez ere ama abe-
ratsai, ez zer bear duten egin, baizikan egi-
tea gogua duten gauza ura!...

Eta ama oyen obenaz basetxean jaberik
gabe gelditzen den aurtxo ura, ¿zeñek aziko
du? ¿nola aziko dute? ¿Esneakin? ¿Ardo so-
pakin? .. ¿Eta iñudeak kutsutzen badio au-
rra? ¿Eta iñudearen esnea ona ez bada? ¿Eta
iñudearen griñak baldin badie nola batekoak?
¡Amak, amak! ¡Irikitzetzue begiak! ¡Iñondik
al badezakezute, bularretu zeren aurrak!

IV

¡Barkatu!

Jaunak: Minzatu banaiz zorrotz eta gor-
diñ; atera baditut argiterra euskaldun jendea-
ren zauriak, ortarako naiz sendakiña, naiz
guziz ez jakiña. Egia da nik gaur agertu di-
tuten zauriak ez direla gorputzarenak, biño
orrenxengatik erregutzen diet aditzen nauen
apaiz jaunai, beren egin-bideak erakusten
eta agintzen dien neurriyan egin dizayela

gerra gogorra euskaldun iru pekatu kaltegarri eta Euskalerriko emazteki bikaiñak inude joateari. Ala bera, nai nuke nere itzak goguan artzea, agintzen dezutenak, erakusleak, sendalariyak, eta beste Euskalerriko gizon guztiyok, bakoitzak bere egiñ bidean. Eta, arren, entzun dirazuten jaun onak: txaloen ordeez eman zaidazute barkazioa neri.

Itzaldi ontan erabillitako itz batzuek

- Adigarritu = *Explicar.*
Ahalgarri = *Vergonzoso.*
Aiphu = *Fama.*
Aiotza = *Queja, lamento.*
Aitor-alabak = *Mujeres nobles.*
Astikoia = *Cachaxudo.*
Aundizkatu = *Ponderar, encomiar.*
Ausardia = *Atrevimiento.*
Autetsi = *Exquisito.*
Aztertu = *Examinar, inquirir.*
Aztura = *Hábito.*
Basatia = *Montaraz.*
Beharki = *Servicio.*
Edenatu = *Envenenar.*
Egiatu = *Confirmar.*
Enda = *Raza.*
Endakatu = *Degenerar.*
Endegarri = *Envenenador.*
Era aldia = *Ocasión.*

- Eraso = *Emprender en contra.*
Gaitz landarea = *Microbio.*
Galmenta = *Peligro.*
Maizenik = *Corrientemente.*
Mozkor arrailla = *Borracho total*
Obenduna = *Culpable.*
Ogibidea = *Profesión.*
Ordikoia = *Propenso á la embriaguez.*



Bonifazio Etxegarai

Euskaldunak, euskeraz

1919' g. urteko Epaila'ren

19'an irakuritako itzaldia



Euskaldunak, euskeraz

ANDREAK:

JAUNAK:

Badakizute danak, urutitik geyago eta obetuago maitatzen dala sort-erriya; aspaldian emendik urruti nabill ni, baña naiz urutian izan, nere biyotza beti emen egon da. Eta pozez beterik natoř gauř zuen artera, nere ama Euskalerira natořelako. Maitagarriya da gure ama laztan zoragaři, zorionekua; bere burua jasotzen du zuzen Aitzgorri'ko, Aralař'ko, Gořbea'ko eta Oreaga'ko mendi-tontořetan; bere oñak bustitzen ditu Kantauriako itsaso zabal gogořean. Edeřa da gure ama bere ibai, baso eta zelaien edertasunarekin. ¿Nola ez maitatu biotzeko maitetasun sutu eta samuřarekin gure ama?

Baña mendi, ibai, itsaso, baso eta zelai

ederak toki askotan dira, naiz izanañen gu-
reak guretzat ederñenak; eta Euskaleñiya ez
da Euskaleñiya bere luñaren ederñtasunagatik,
baizik bere izkuntzagatik. Bai; euskera da
euskaldunentzat gauzarik onena, ederñena,
maitagañiena; eta ezin liteke sort-eñiya mai-
tatu gure aitonen izkuntz eztitsua maitatu
gabe.

Euskera ill ezkeru

Ez degu nai bizi,

esan zuen aspaldi Añese eta Beitia'k; euske-
ra ill ezkeru, Euskaleñia galduko litzake, eta
Euskaleñia illezkoñia izateko, euskerak illez-
koñia izan biañ du. Euskaldun zintzoak ba-
gera, euskera maitatu biañ degu biotz-bio-
tzez, Euskaleñia eta euskera gauza bat di-
ralako.

Ez dira orain egun asko Madrillen esaten
zirala norbaitek: «¿Zergatik dezute oñen añ-
dura aundiya euskera goñdetzeko, euskera
itz egiteko, zuen mendi tañterako besterik ez-
pada?» Erantzun niyon onela mintzatzen za-
nari: «Txikitatik ikasi zenduen izkuntza ¿zu-
ria dalako ala emen eta an, toki askotan itz
egiten dalako maite dezu? Zuria dalako, ¿ez

da ala? Orixe bera gertatzen zait neri. Gaztea dalako, edera dalako, apaiña dalako ez da maite izaten ama: ama dalako bakarrik; eta gure ama, euskaldunen ama, euskera da. Eta oso zara izanagatik, edera, guztiz edera da gure izkuntza.»

Euskaleñian jayo diran askok, euskaldunak eta euskaldunen semiak izan aŕen, esaten dute, erdaldunen antzera, euskerak ill bial duela, eta Euskaleñiya izan litekela euskerarik gabe. Erukañiyak dira euskaldun makal oek; berak maite duela soŕt-eñiya esaten dute, baña uste det nik maitetasun au ezpanetarik biotzeraño galtzen dala. ¡Euskera ilko dala! Nik baño lenago esan du norbaitek ez dala gertatuko ori Euskaleñiko baseñitarak eta aŕantzaliak bizi diran bitañtian. Egiya da; baña oŕegatik ez degu egon beaŕ geldi euskaltzaliak; egunero egin bial degu lana Euskaleñi guztian eta euskaldun guztien aŕtian euskera zabaltzeko. Eriburu eta aundiyan jayo eta bizi diran askok ez dakite euskeraz; Euskaleñiyan ageŕtzen diran albistari geyenak, erderaz aŕgitaratzen dira; Euskaleñiko semeak beren etxetik joaten dira-

nean, baseñitarak eta itxas-gizonak izan ta ere, gaztelaren izkuntzan bere eskutitzak egiten dituzte; eta azkenik, euskaldun argal asko euskeraz mintzatzeak lotsatzen ditu. Euskalzaliak, ¿badaukagu ala ez daukagu zeñ egiñik?

Ez da au bakañik. Gure ikastetxietan erderaz erakusten da; Euskaleñira datozen agintariak, epailari edo juezak, latziñaldari edo notariyuak, geyenian erdaldunak dira; eta «agintzen digute gure izkuntza ez itz egiñ teko, eta ez dakigu gaztelarena; ¿zeñ izkuntzetan argituko ditugu gure gogakiñak eta eman edo eskatuko ditugu gauzak?» (1) Azkenengo itz oek ez dira neriak; Hurtado de Mendoza, idazlari ospatsuak, *moriskoen* ezpañetan ipintzen ditu bere *Guerra de Granada* deritzayon liburu edeñian. *Moriskoak* esaten zuena, esan genezake euskaldunak.

Eta oñetzaz esan nai nuke zeñbait. La-

(1) «... mándannos que no hablemos nuestra lengua, y no entendemos la castellana; ¿en qué lengua habemos de comunicar nuestros conceptos y pedir ó dar las cosas...?» Hurtado de Mendoza. *Guerra de Granada*.

burki ariko naiz, baña ala ere, uste det be-
teko detala zer bait nere asmoa. Au da: nola
euskaldunentzat eta erdaldunentzat legia ez
dala berdin erakutsi; eta berdintasun ori iza-
teko, euskaldunak euskeraz alde guzietan
mintzatzea beař dala.

Zuen baimenaz, ortara nua.

* * *

Mutiltxo bat nintzan; amař edo amaika
urte izango nituben. Ikastetxean genduen
dómine antzeko maisu bat, gaztelara zan;
latiña erakusten zigun. Bein batian, bere au-
řian euskeraz itz egin genduelako, oso aseře
esan zigun:

— *No hablen delante de mí esa lengua
de animales.*

Izutu eta arituta gelditu giñan. Ikaste-
txeko maisu buru edo nagusiya euskalduna
zan, eta euskaldun zintzoa; oraindik bizi da
emen beřtan eta askok ezagutuko dezute:
Nařziso Mendiola jauna da. Beragana joan
giñan mutikoak, zeř geřtatu zitzaigun esa-
tera. Entzun zigun eta gero ala mintzatu zan:

—Esan zayozute jaun orreri, euskeraz ez dagoela itzik Jaungoikoaren izen santua menperatzeko eta órðikeririk esateko, eta euskaldun gaiztoak zakañkeriyak esan nai baditu, gaztelañez esan biar dituela. Atsegiñ aundiya eman zigun gure maisu nagusiyak itz abekin; ikusi genduen bestia, *dómine* érdalduna, eta pozez esan genion añk esan zigun guztiya: ixil-ixillik gelditu zan.

Andik egun batzuetara, eta ez asko, etoñi zan nere etxera ingeles jaun bat, nere anaiya ikustera. Egon ziran alkañekin, eta ura juan zanian anaiyak esan ziran:

—¿Badakizu zein dan ori? Jhon Rhys, Oxford'ko ikastetxeko maisu oso jakintsua. Orain lau illabete etoñi da Lapurdira euskera ikastera, eta ederki mintzatzen da gure izkuntzan.

Órduan, nere kiko esan nuen: ¿Zeñ da au? Ebro'tik aruntz jayo diran maisu kaxkañak esaten digute euskera piztiyen izkuntza dala; eta ara emen beste maisu bat, bere jakintasanarekin mundu guztiyan bere izena zabaldu duen maisu bat, Euskal-Eñira euskera ikastera datoñena. Noski ez da euskera piz-

tiyen izkuntza; ala balitz, ez luteke ikasiko buru argidun jaun abek; berak esaten dute euskera dala izkuntza zara, eromatarak eta kartagotarak baño zaragua, eta berak nai dute euskera orain eta beti itzegitea. ¿Zer-gatik ez dute nai au bera Ebro'tik aruntz jayo diran maisu kaxkarak? Aben artian gutxi izango dira euskaldunen areriyoak ez diranak, nere *domine* zital aren antzera. Onek bezela, usteko dute euskera piztiyen izkuntza dala, ez kristauena, eta oregatik debekatzen dute eskoletan euskeraz itz egitea.

Ez dakit orain zer gertatzen dan, baña nik bezela dakizute danak orain urte asko ez dirala gure ikastetxetan zebilela eskutik esku erastun lotsagarri madarikatua. Kanpion jaunak, euskalzale guztien maisubak, erakusten digu *Blancos y Negros* deritzaion irakurgai ederean, zein gogoña dan maisu erdaldunak euskerari diyoten gofotoa, eta zein aundiyak euskaldun mutikoen saminak. Mañtintxo'ren negararak, malkoz betetzen ditu euskaldun zintzoen begiyak.

Esan liteke euskera auspezteko bakañik Euskalerira datozela erbesteko maisubak, ez

mutiltxoen buruak arágitzera; ¿nola ikasiko dute abek erakusten badiyote ez dakiten izkuntzan? Ala ateratzen dira eskolatik: gaztelaréz ez dakite, euskeraz ezin dute itzegin...; *moriskoen* antzera geldituko dira: erdera jakin gabe eta euskera aztuta. ¡Ta esaten da legia danentzat berdin dala! Ez da ala; berdin izateko, gaztelarari, gaztelaréz erakutsi bial lezaioke, eta euskaldunari, euskeraz. Ala ez izanik, berdintasuna gezurá da. ¿Nai da euskaldunak erdera jakitea? Ondo dá; baña erakutsi zayotela euskeraz gaztelaren izkuntza; onela jakingo dute au, eta ez zaiote aztuko euskera; onela legia berdiñ izango da gaztelarentzat eta euskaldunentzat; bestela, ez.

Danak dakigu, ikastetxeetan daudela gure etsairik aundiyenak. Eskeñak berari; berak euskerari diyoen amorua, izango da gure euskalzaletasunarentzat esnale ben-benetakoa. Ala geñtatu zitzaidan neri, *dómine* zital arekin; egun arñtan jayo zan nere biotzean euskerari diotan maitetasuna. Andik onera urte asko igaro dira, toki askotan ibili naiz eta gauza asko ikusi ditut; baña Jaunari eske-

rak, maitetasun ura etzait epeldu, ez; orain, len baño gogoragoa eta biziagoa da; geruago eta geyago. Baña oregatik ez degu lo egin bial; ekin, jaunak, legiaren berdintasuna iritxi arte, euskaldunari euskeraz erakutsi arte, eta bitartian, eta gero ere bai, zabaldu Euskaleñyan euskal-eskolak, emen Donostiyan Muñoa jaunak egin duben antzera.

Luze itz egin liteke gauza onetzaz, baña nere asmorako esandakoa aski da, eta guazzen beste gai batera.

* * *

¿Zer gertatzen da Euskaleñyan Latziñaldari edo Notariyuakin? Nik baño obeto dakizute zuek. Geyenak ez dakite itz bat ere euskeraz. ¿Eta nola emango dute jaun oek beren aurian esaten diran gauzen sinismena? Esan bial det, egiya dalako, gizon zuzenak, legezaliak, buru argidunak dirala Latziñaldariak. Baña ala ere, ezin lezateke Euskaleñyan ondo egin beren lana euskera jakin gabe. Ezagutzen ditut nik iru Latziñaldari edo Notariyo erdal-eñyan jayuak, baña euskera

dakitenak; danak ořela izango balira, edefki ibiliko giñake; baña ez da ala, ez.

Baldinde edo kontratuetan eta azkenai edo testamentuetan ematen dute Latziñaldariak beren sinismena; eta baldinde eta azkenaietan berak egiten dituztenen naitasuna edo borondatia lege da; eta al bada latidazkai edo eskrituran ipiñi biala dira baikunlariak esan dituen itzak berak. Ořegatik irakultzen zaiote eta berak irakulri lezateke, esan dutena. Eřdaldunakin, edo eřderaz dakitenakin, gauza eřexa da au; ¿baña eřderaz ez dakiten euskaldunakin?

Mila ta zortzireun eta irurogeita amalauko Azaroaren 9'an ageřtu zan Latziñaldarien Araudi edo Reglamenteak agintzen du oek jakin beařko dutela, sinismena daukaten luriari itz egiten dan izkuntza (*dialecto* esaten du Araudiak), eta baita ere baikunlariari eta ziñaldari edo testiguai azaldu beařko zaiotela beren izkuntzan, gaztelarez latidazkai edo eskrituran ipintzen dana. (1)

(1) Los aspirantes á Notarías en distritos donde vulgarmente se hablen dialectos particulares,

Gipuzkoa eta Napañoa Iruña'ko Audientziaren mendian daude; eta an eskatu zaiote Latziñaldariai euskeraz jakitia; baña Bizkaya Burgos'ko Audientziaren mende dago eta Burgos'en ardua gutxi dute euskeraren alde; eta ala Bizkaia'n zabaldu dira Notariyo edo Latziñaldari erdaldun euskeraz ez dakitenak. Eta esango dezute zuek: ¿eta Araudi oren agintza? Agintza orenkin beste agintza askorekin gertatzen dana gertatu da: *Gaceta*'rako bakarik izan da.

Esan dizuet Araudi edo Reglamenteu ori aspaldikua zala; orain beñiya degu; ez ditu oraindik urte bi: milla ta bederatzieun eta amazzpiko Jofailaren 9'an ageitu 'zan. Usteko dezute zuek gauza beñiya danez obiagua izango dala. Laister esango didazute obiagua ala txaragua dan. Araudi onek ez

acreditarán que los entienden bastantemente. (Párrafo 2.º art. 4.º Regl. 9 Nov. 1874). En el caso del art. 25 de la ley (lectura de la escritura íntegra por los Notarios), los Notarios explicarán á los otorgantes y testigos en su dialecto particular la escritura extendida en castellano, si hubiere alguno que no entendiere este idioma. (Art. 62 id.)

du eskatzen Latziñaldariak euskeraz jakitia. Esaten du, aspaldikuak bezela, azalduko dietela baikunlariari eta ziñaldari edo testiguai beren izkuntzan, gaztelárez latidazkaian ipintzen dana. (1) Berdin da —esango dezute zuek —azaltza ori ezin liteke egin baikunlariaren eta ziñaldarien izkuntza jakin gabe-ta. Ala diruri, baña .. itxodon pixka bat.

Jafaitzen du Araudi beñiyak: Beaf badu Notariyo edo Latziñaldariak bila lezake lan oretarako eñyan beñtan bizi diran gizonen laguntza, *inter-vivos* egintzan. Gizon oyek jakin bial dute gaztelafen izkera eta baikunlariaren eta ziñaldarien izkuntza, (*dialecto*, len bezela) eta baikunlariak izendatuko ditu. (2)

Esan zazute orain araudi beñiya aspaldikua baño obiagua dala. Onekin ez Burgos'en

(1) Parr. 4.º art. 210, Regl. 9 Abril 1917.

(2) Si lo considerase necesario, el notario en los actos *inter-vivos* podrá valerse de otras personas vecinas del lugar donde se autorice el documento, designadas por el otorgante, que, conociendo el castellano, hablen el dialecto de los otorgantes ó testigos, haciéndolo constar en el documento. (Párr. 5.º art. 210, Regl. 9 Abril 1917.)

bakarrik, baita Iruña'n ere, Euskalefira etortzeko baimena emango zaiote euskeraz ez dakiten Latziñaldari edo Notariyuai. Euskeraz dakitenak, entzungo dute baikunlariak esaten dutena eta oei azalduko diyete euskeraz, eíderaz papelian ipintzen dana; euskeraz ez dakitenak, eíaz egingo dute beren lana, baikunlariak beste gizon baten bitartez esaten duana, latidazkaian ipiñiaz. Onela eman lezake beste gizon oek esaten duten gauzen sinismena, ¿baña baikunlariaren borondate edo naitasunarena? Noski ez.

Baña Araudi orek eskatzen du biurtsari gizon ayen bitartetasuna *inter-vivos* egin-tzan edo baldindetan; ¿eta azkenai edo testamentuetan? ¿Nola adiraztuko da Latziñaldari eírdaldun euskeraz ez dakiena? Ez dakigu: Araudiak ez du ezer esaten gauza orezaz, eta ixiltasun ori ez dakit nik nola azaldu. Euskeraz ez dakiten Latziñaldari eírdaldunak Euskalefiyan badirala, badakigu; eta badakigu ere oen aúfian egiten dirala azkenai edo testamentuak. ¿Nola? Ori ere badakigu: baikunlariak esaten du bere naitasuna zeí dan eta ziñaldari edo testigu batek biur-

tzen du eíderara onek euskeraz esaten duena, eta Latziñaldariak ipintzen du testiguari entzun diyona. Eta beíro galdetuko det: ¿zeí sinismen emango du Latziñaldari ofek? ¿Baikunlariaren naitasunarena edo ziñaldariaren esaeraena? Baña oraindik gauza gogoragua geítatu liteke, jeta ainbat tokitan geítatuko da! Latziñaldariak ez daki euskeraz; baikunlariak eta ziñaldariak ez dakite eíderaz; eíitik urúti dagon baseíri batian ura bizi da; auzuan ez dago iru ziñaldari ayek beste gizasemerik. ¿Nola egin liteke onela azkenaia eta nola eman lezake Latziñaldariak sinismena? Ziñaldarien esaeragatik, ez, oek eíderaz ez dakitelako. ¿Zeñek biurútko ditu eíderara baikunlariak euskeraz esaten dituen itzak? ¿Zeñek? Latziñaldariaren *eskribientiak*. Azkenik galdetuko det: ¿zeí sinismen eman lezake onela Latziñaldariak?

Ikusi dezute nola Araudi afeek agintzen duen baldinde edo kontrátuetan testiguak ez diran gizonen bitartetasuna bilatzea, eíderara biurútzeko baikunlariak euskeraz esaten duena; ikusi dezute ez duela au bera eskatzen azkenai edo testamentuetan; ¿azkenaiak

baldindeak baño gauza erazaguak diralako ote da au? Ez; geyenetan azkenaiak egiten dira eriotzaren erztian: baldindeak, bizitzaren betetasunian; oek oker egiten badira, zuzentzia ez da zaila; baña azkenai okerak zuzentzia, ezingarriya da baikunlaria iltzen danian.

Orain bada legiak bere baimena ematen du, Euskalerira datozen Latziñaldari erdaldunak egiazteko beren aurian euskaldunak euskeraz esaten duena, ziñaldarien edo beste edozeñen bitartez ¿Berdiña da legia euskaldunentzat eta erdaldunentzat? Ez; ez litzake izango naiz eskatuko baluke, lenago bezela, Latziñaldariak euskerak jakitia bakarrik. Berdiña izateko agindu biariko luke azkenaiak eta baldindeak euskeraz eta gaztelaraz idaztia; onela, ziñaldari eta baikunlari erderaz ez dakitenak jakingo luteke latidazkai edo eskrituran ipiñi dan edo ez, berak esan duena. Baikunlariak esan diyona Latziñaldariak ondo ez asmatzia gertatu liteke; itzak ardore asko dituzte, eta batian artu biarrian bestian artzen badira, aren naitasuna trukatzia izan liteke. Oregatik legiak ematen die baikunla-

riari eta testiguai Latziñaldariak latidazkaian edo eskrituran idatzi duena irakuñtzeko eskubidea. Au egin lezateke eñdaldunak edo eñderaz dakitenak, ¿baña eñderaz ez dakiten euskaldunak? Ezin. Ofegatik biar da, legiak danentzat beñdiña izan biar badu, eskritura euskeraz eta eñderaz egitea: euskeraz, baikunlariak jakin dezan bere esaera Latziñaldariak azaldu duen; eñderaz, legiak agintzen duelako gaztelareñz latidazkaiak ipintzea. Eta onela, nere ustez, gaztelarñzaliak berak ezin eñenkuratu litezke. Eta bestela legiaren beñdintasuna gezuña izango da.

Ikusi zagun orain zeñ geñtatzen dan Tríbunaletara joaten diran ziñaldari edo testiguakin. Legiak agintzen du oei beren esaera irakuñtzia, berak irakuñi nai ez badute. ¿Nola egingo dute au eñderaz ez dakiten euskaldunak? Begira zeñ agintzen duen auziyak erabakitzeko egin dan legiak: Ez baleki gaztelareñz testiguren batek, galdetuko zayo adirazle edo *interprete* baten bitarñtez... (1) Au

(1) Si algún testigo no entendiere ó no hablar el idioma español, será examinado por medio de intérprete. *Ley de Enj. Civ.* art. 657.

bakarrik esaten du legiak; eta onek esan nai du eđeraz ez dakien euskaldunak ezin lezakeala bere esaera irakuři, au gatzelařez ipintzen dalako. Eta emen esan biar degu, lenago esan deguna: euskaldunentzat eta gatzelařentzat ez dala berđiņa legia.

Baņa bada beste lege bat berđintxuago dirudiena. Ikusi zagun ala dan. Gaizkintzak zuzendatzeko orkoya ematen duena da lege au, eta agintzen du: Ziņaldariak ez baleki España'ko izkuntza (*idioma español*, legiaren esanez) izendatuko da adirazle edo *intérprete* bat: onek juramentu egingo du bere lana ondo eta zuzen egingo duela esanaz. Onen bitarřez galdetuko zayo ziņaldariari, eta onek erantzungo du, eta nai badu irakuři aren bitarřez bere esaera, egin lezake. Ala balitz ipiņiko da au ziņaldariaren izkuntzan eta beriala gatzelařez. (1)

(1) Si el testigo no entendiere ó no hablare el idioma español, se nombrará un intérprete que prestará á su presencia juramento de conducirse bien y fielmente en el desempeño de su cargo. Por este medio se harán al testigo las preguntas y se recibirán sus contestaciones, que éste podrá dictar por

Ori edeŕki dago—esango didazute—eta ori izan beaŕ du zuk nai dezuna. Bai, ala dirudi, baña ez da ala. Entzun.

Legiarentzat España'ko izkuntza bat ba-kaŕa da: gaztelaŕa. Beste izkuntzai izkelgi edo *dialecto* deitzen diye. Ageŕtu degun atal edo aŕtikulu oŕen lenengo zatiyak esaten du gaztelania ez dakiten testiguai adirazle bat izendatuko zayetela; onela izan liteke, eta ala geŕtatzen da, euskaldun eŕderaz ez daki-tenari inteŕpŕetia izendatutzia eta onen bi-taŕtez ari galdetzia eta berak erantzutia. ¿Baña bere esana euskeraz ipintzia? Ez. Be-gira zazute nola atal. oŕen azkenengo zatiyak agintzen duen testiguaren esaera ipintzia bere izkuntzan—*en el idioma empleado por el testigo*—ez testiguaren izkelgian—*en el dialecto empleado por el testigo*. Eta legiak ez du oraindik aitoŕtu euskera edo katalana izkuntzak diranik; eta ala beti, oen gañian

su conducto. En este caso, la declaración deberá consignarse en el proceso, en el idioma empleado por el testigo, y traducido á continuación al espa-ñol. Ley de Enj. Crim. art. 440.

itz egin biał dubenian, izkelgiak edo *dialec-
tuak* deitzen diye. Entzun dezute lenago,
ala gertatzen dala Latziñaldarien araudiare-
kin, eta onekin bezela beste lege guztiakin.
Eta ala izanik, orain azaldu detan lege onek
agintzen du ipintzeko bere izkuntzan testigo
edo ziñaldari prantzesak, edo ingelesak, edo
alemanak beren izkuntzan esaten dutena:
legiarentzat prantzesa, edo ingelesa, edo ale-
mana izkuntzak diralako, baña ez euskeraz
esaten dana, euskera. lege orrentzat, izkelgia
dalako.

Baña ez balitz au legiak nai dubena, egi-
ya da legia antolatzen dutenak ez dutela ajo-
la aundirik euskeraz ipintzeko testiguaren
esanak. Eta gure asmorako au aski da. Eta
esango dezute orain nerekin euskaldunen-
tzat eta erdaldunentzat, legia berdiña ez
dala.

Ziñaldarien esanak auziyetan garantzi aun-
diya dute; askotan, geyenetan, ayek ondo
ezagutu gabe gauzak ezin ongi erabaki litez-
ke. Eta ziñaldarien esanak ondo ezagutzeko,
oek aren izkuntzan ipintzia eta erabakiko
duenak au jakitia beař da. Ziñaldariak, bere

esanetan egia esango duela, ziñetsi edo juramentu egiten du; eta biotz-biotzetik, ondo eta zintzo juramentu egin duenak, bere esae-rak zuzen ipiñi diran, jakin naiko du. ¿Nola jakingo du au euskaldun eñderaz ez dakienak? Itxuak edo irakuñtzen ez dakitenak bezela. Onela, legia ez da guztientzat berdiña.

* * *

Bakoitzak berak, ziñaldari gabe eta Latziñaldari gabe, egin lezakean azkenaiari deditzen zayo eñderaz *testamento ológrafo*. ¿Egin lezake onelako azkenaia euskaldun eñderaz ez dakienak? Begira zeñ esaten duan legiak: Ogeita iru urte baño geiago dituenak bakarik egin lezake azkenai au. Ontzat au eukitzeko, egiten duenak bere eskuz idatzi ta izenpetu edo firmatu biar du, zeñ urte, zeñ il ala zeñ egunetan egiten duen esanaz. Azkenai onek baleuzka itz gaizki ipiñiak, baikunlariak zuzenduko du okeñtasun au bere izenpe edo firmarekin. (1)

(1) El testamento ológrafo solo podrá otorgarse por personas mayores de edad. Para que sea válido este testamento, deberá estar escrito todo el

Oneraño ez du legiak esaten zeñ izkuntzetan azkenai au egin beañ dan; eta legiaren ixiltasunak ¿esan nai du noski edozeñetan egiñik ondo egiña egongo dala? Ez; entzun zazute nola mintzatzen dan legia atal edo artíkulu oñen azkenengo zatiyan: Atzeritañak edo extrañjeruak azkenai au beren izkuntzan egin lezake. (1)

Onak esan nai du atzeritañak bakañik azkenai beren izkuntzan egin lezatekela: atzeritañak ez diranak, ez, gaztelaniaz baizik, gaztelania dalako legiarentzat izkuntza bakaña. Oñela, euskaldun eñderaz ez dakienak, *testamento ológrafo* deitzen dan azkenai, ezin egin lezake euskeraz, naiz izan añen au bere asmoa. Eta ala bada —ala da—euskaldunentzat eta eñdaldunentzat ez da beñdiña legia, euskaldunak ez balezake egin gazte-

y firmado por el testador, con expresión del año, mes y día en que se otorgue. Si contuviere palabras tachadas, enmendadas ó entrerrenglones, las salvaría el testador bajo su firma. Parr. 1.°, 2.° y 3.°, artículo 688, Cod. Civ.

(1) Los extranjeros podrán otorgar testamento ológrafo en su propio idioma. Párr. 4.° art. 688 Cód. Civ.

lañak egin lezakean azkenaia. ¿Ez da ala, jaunak?

Euskaldun erderaz ez dakienak ¿egin al-
lezake azkenai itxia, au da, erderaz *testa-
mento cerrado* deritzaiona? Nere ustez ez;
legiak ez du ezer esaten, baña ikusi dezute
oraindño nola bere agintza guztiyetan, ar-
gikiro alde batzuetan, zerbait iluntxoago bes-
tietan, gauza oek gastelaniaz egiteko eska-
tzen duen.

Eta esango dezute zuek: ¿Españira dato-
zen atzeritañak azkenai *olografua* bakañik
egin lezateke beren izkuntzan? Ez, jaunak;
oentzat euskaldunentzat baño berdintxoagoa
da legia. Ara zer esaten digun: Atzeritañen
izkuntzan azkenaia egiteko bial da baikun-
lariak berak deitutako adirazle edo *intérpre-
te* biren bitartetasuna; ala, azkenaia edo zi-
ñaltza gaztelaniaz eta ziñatsgillearen izkun-
tzan idatziko da. (1) Onek esan nai du, atz-

(1) Para testar en lengua extranjera se requie-
re la presencia de dos intérpretes elegidos por el
testador que traduzcan su disposición al castellano.
El testamento se deberá escribir en las dos len-
guas. Art. 684, Cod. Civ.

eritarak egin dezakizketela azkenai guztiyak beren izkuntzan; naiz Latziñaldariak ez jakin izkuntz ori, baikunlariaren naitasuna ipiñiko da berak esan dituen itzakin, eta ala berak jakingo du ondo edo gaizki ipiñi diran.

Atzeritarantzat dana, euskaldunentzat ez da; oek, legiarentzat, *moriskoak* dira. ¡Éru-kañiyak gure eritarak! Jaungoikoak bere ezpañetan ipiñi zuen izkuntza laztan, maitemaitia, piztiyen izkuntza da erbestetik datozen maisuentzat; eta erbestian egin ziran legientzat, euskera ez da izkelgi edo *dialecto* bat baizik, musian jokatzeko edo txaridin bizi-biziyak kalian saltzeko ona, baña agintariyen aurian mintzatzeko argaltxo. Eri bakoitzak daukan izkuntza Jaunaren egintasuna bada, ¿zein dira gizonak, agintariyak izan aŕen, Jaungoikoaren gauzak okeitzeko? Askok esaten dute ondo dagola euskeraz aita-semeen, senar-emaztien, anaiyen eta lagunen artian itz egitea, baña ori baño geyago ez. ¿Zerगतik ez? ¿Noski ez zuben Jaunak euskera egin, beste izkuntzen antzera, gizonak bere gogakiñak alde guztietan azaltzeko?

Ala biar da, eta ala izan dedin guk lana egin biar degu indar aundiarekin. Nik uste det asko eskatzea ez dala legia euskaldunentzat eta erdaldunentzat berdiña izan dedila eskatzea. Ikusi dezute nola ez dan. ¿Noizbait okeertasun au zuzenduko da? Bai, guk nai badegu; baña nai biar degu gogoz, orain, gau, gero, biyar, beti, naitasun bizi, sutsuarekin. Lan oretarako, gugandik uruti alpeak eta argalak, mingañez bakarik euskalzale diranak. Abetan asko dira euskera gauza maitagarria dala baña gauko egunerako ezertarako ez dala esaten dutenak. ¡Eta euskalzaliak dira ayek! Aspaldi-aspalditik datozen izkuntza bizi liteke, munduaren bukaeraño, euskaldunak egiaz nai badute. Len baiño geyago gera orain euskera piztu nai degunak, ¿ez da ala? Ala izanik, euskeraren bizitza gure eskuetan dago; eta oregatik esan dizutet, guk nai badegu euskaldunentzat legiaren berdintasuna eskuratuko degula. Oretarako biar ditugu Agintari, Epailari, Latziñaldari euskeraz dakitenak ¿Izan liteke au orain? ¿Ba alditugu gure artian emen, Euskalefiyan, oretarako gizon egokiyak, euske-

raz dakitenak? Ez det nik galdera oni erantzun beařik; gauza bat bakařik esango det, len esan detana: gogor egin biał degula euskeraren alde, gure alegin guztiyakin euskera zabaldu dedin Euskaleři guztiyan eta euskaldun ařtian.

Euskalzale askok, euskalzale zintzo askok, lan au lasteř-lasteř egin nai luteke; eta ez ori bakařik, euskera gařbitu eta apaindu nai luteke goizetik-gabera. Bařka zaidatela jaun oek, bařna nere ustez, lan au ez da ořen azkař egin litekean lana. Gogora ekaři zagun gure izkuntza eřdi ıla iduki degula eunki askotan, eta ezin leike ořen ariņ piztu aiņ luzaro eřdi-ilik egon dana. Gaztelaniaz, *Cervantes* bařno lenago izan zan *Gonzalo de Berceo*, eta aren itzera gařbi, apain-apaiņa eratzeko, lenbizi beste onen itzera zakař, gabeřduna ezagutu zan, eta bitařtian urte asko igaro ziran. Euskeraz itzezin zagun, ondo ala gaizki, obeto edo txarřiago; itzezin zagun beti, eta pixkanaka izkuntza bera gařbituko da, apainduko da, eta guk ez, bařna bai gure semiak edo gure semeen semiak, euskera gařbi-gařbiya jakingo dute.

Beñero esango det oso zintzoak dirala euskera goizetik-gabera garbitu eta apaindu naiduten euskalzaleak; baña ala ere, nere ustez, bide okerian dabiltz. Beren artian, batek ontzat ematen duben gauza, bestiarentzat txarra da, eta onela ditugu, jaun onen euskera, beste jaun aren euskera, eta ala ezin liteke gauza onik egin Erdaleriyan badakite au, eta euskaldunai esaten digute: «¿Zer zabilzate or euskera gora, euskera bera, oraindik ez badakizute zuek euskera nola dan? Onek esaten du, au; arek esaten du, ori, eta danen artian euskera beñiya egiten ari zerate; ¿nola nai dezute guk zuen luñian euskera itz egiten dala ezagutzea, zuen izkuntza egiten orain ari bazerate?»

Badakit nik orain beñtan euskeratik kendu beañ dirala erdal itz asko: entzun ditut nik *palomia*, *bentania*, *labriadoria*, *karpinterua*, *eruerua*, *kaza* eta orrelako zakañkeriak. Baña euskeran ez ditugun itzak, ¿nundik eta nola artuko ditugu eta nola egingo ditugu? Lan orretarako gizon jakintsuak alkarñtu bitez, eta alkañekin bat batian esan dezatela, agindu dezatela, au da au eta ori

da ori; eta bestiak, jakintsuak ez geranak, burua makuñtu ta egin zagun ayek agintzen digutena. Lan au ezin liteke bat-batean egin; bere egunak, edo bere urteak beař ditu. Eta bitařtian, gure lanera guazen: euskera obeto edo txarñkiago itz egitera, beti eta alde guztiyetañ; utsa izango litzake ayen lana gure lanaren laguntzak indař ematen ez badio. ¡Gora biyotzak eta auñera beti, beti, beti!

Ni txikiya naiz, ařgala naiz, baña ala ere euskeraren alde aldedan guztiya egin nai det. Ama euskerari eman nai diyot zoñ diyotana: nere biyotza eta nere semeen biyotza. Nere lenengo otoitza euskeraz igo zan zerrura; Jaungoikoari eskatzen diot, azkenengo asnasarekin euskeraz esatia: Jauna, zugana nua; zure eskuetan nere anima gaixoa, ařzazu.



The first part of the book is devoted to a general
introduction of the subject and to a brief
history of the theory. The second part
contains the main results of the theory
and is divided into two chapters. The
first chapter is devoted to the theory of
the linear group and the second chapter
to the theory of the projective group.
The third part of the book is devoted
to the theory of the linear group and
the theory of the projective group.
The fourth part of the book is devoted
to the theory of the linear group and
the theory of the projective group.
The fifth part of the book is devoted
to the theory of the linear group and
the theory of the projective group.
The sixth part of the book is devoted
to the theory of the linear group and
the theory of the projective group.
The seventh part of the book is devoted
to the theory of the linear group and
the theory of the projective group.
The eighth part of the book is devoted
to the theory of the linear group and
the theory of the projective group.
The ninth part of the book is devoted
to the theory of the linear group and
the theory of the projective group.
The tenth part of the book is devoted
to the theory of the linear group and
the theory of the projective group.

Garitasonandia'tar B.

USANDIZAGA

BERE BIZITZA TA ERES-EGIKUNTZA

1919'g. URTEKO EPAILA'REN

23 TA 30'EAN IRAKURITAKO

----- ITZALDIA -----



THE UNIVERSITY OF CHICAGO

USANDIZAGA

THE HISTORY OF THE

USANDIZAGA

USANDIZAGA

USANDIZAGA

USANDIZAGA

BERE BIZITZA TA ERESÉRTI-EGIKUNTZA

Jaunak: Itzalditxo au egiteko asmoa aritu nuben ezkerro izan dira neregan estutasun ta lañiyak ere. Bada, bein ausartu ezkerro, nere naya zan zueri ordu alai ta atseginko bat igaro arazitzea. Ta... bilduñ naiz, nere asmoak uts-eman, ta galen aunditxo bat eramango ote dezuten. Ala ta guziz ere, ausartu naiz, nere adizkide Usandizaga'ta Joxe Mari'ganako maitasunak agintzen ziralako; bada, bere aldez ta oroipenez, nere maitasun ilezkoaren agerkaiz, zer bait egiteko bearturik arkitzen nintzan. Orela bada, *Euskal-Esnalea*'ko nere bazkide ta artezkari lagunak egin ziraten eskeintza gogoz-artuaz, emen naukazute, Donosti'ko seme kuñun ta Euskal-erri'ko ereslari ospetsua gorai patu naian. — ¿Beteko ote da nere naitasun ta gogoa? Aleginduko naiz.

Usandizaga'tař Joxe-Mari jayo zan *Garibay* kaleko 6'gařen etxea'ren 4'gařen bizitzan. Donostiko Udalak (Ayuntamentuak) joan dan urteko Iraila'ren 22'gařenian, beař zan bezela ta donostiař guzien naitasuna be-teaz, *oroitz-arġaua* (lapidea) jaři zuen ezke-ro, ez da iňoř Joxe-Mari'ren jayotetxea nun dagon ta zein dan ez dakidanik. Aneika (mi-laka) igaro ziran egun ořtan *Garibay*-kale-tik, etxe-aipagařiari maitasunezko begirakun xamuř bat zuzenduaz ta Joxe-Mari gaxuari biotz-aguř minkoř bat bialduaz. Etxe au-zoriondu zan 1887'gařen urteko Epailaren 31'gařenian. ¡Eguntza oroigařia benetan! Bada egun ořtan Jaungoikuak bialdu zuen ludi ontara Joxe-Mari: egun ořtan, bere gu-raso maite Usandizaga'tař Kařlos jauna ta Soraluze'tař Ana andrea, donostiař entzute aundikoak, alai ta pozez arkitu ziran beren lenengo seme kuřunaren zorionezko jayo-tzaz, ta senide ta aideko guzien arťian igaro zan egun ori atsegiňez Joxe-Mari auřtxoa'ren etořera ospatuaz.

Joxe-Mari auřak lenengotik erakutsi zuen

bere azkartasun ta pizkoftasuna, bere adimen ta naimen indartsua. Gorputz txiki artan gogo-almen aundia arkitzen zan noski: bere begi zoli ta arpegi argiak ofela ageitzen zuten, izanik benetan, esakunak dion bezela, gogoaren antzikuñ edo *izpilu* egizkoak. Ta egiaz ofela, urte gutxi igaro baño len ageitu zuen bere bañengo erestzaletasun ta trebetasun oi ez bezelakua.

Lau-bost urte bitartean arkitzen da: mutil koxkoñ polit eta pizkoña. Erakusten du bere zain-indaña, une ta toki guzietan: etxean amaika buruauste eman zion bere añari, baita bere amatxori ere bere asmakizunez ta geldi-egon ezaz. Ibiltaldi edo *paseora* urtetzean ¿norantz jotzen du? *Alderdi-eder* edo Kasiño auñera noski, batez-ere soñu jotzeko orduetan: alpeñik esango zioten, «guazen onea edo bestera»; Kasiño-aldera izan ezik asaretuko zan esanaz: «an ez dute jotzen soñurik». *Alderdi-eder* zan beti Joxe-Mari'ren jolastokirik egokiena. Bai ba; bere zaletasunak ziran zezenketa eta eresertia, ta toki eder ortan arkitzen zituen zeñ zabal ta egokia zezenketarako, ta ereskintza (ofkesta)

onenetarikoa soñuak entzuteko. (1) Zaletasun bi oyek betetzen zituan txandaka. Bere jostaketarik atsegintsuena zezenketa zan (Donostiar jatoría izan bear) ta soka-mutuía irudituz bazebilén Joxe-Mari batetik-bestera bere pizkoftasuna erakutsiaz; bañan ereskin-tzaren lenbiziko zuzmuía aitutzean bat-bat-tian utziko ditu bere jolasketa guziak, ta pizkoft, laisterka, juango da soñu jotzalen ondora, ta antxen egongo da ikararik egin gabe, adipen guziaz, bere begi ta entzumen zoliak soñura zuzenduz. Joxe-Mari'ren egipen abek ikusiaz, an inguruan zeudenak miraritzen ziran, batez ere katalandaft bat. Katalandaft onek ariturik umetxoaren egipenaz, deitu zion Joxe-Mari'ren añari, ta esan zion:

—Andrea, ¿zeñen semia da mutikotxo polit ori?

—Usandizaga'tafen semia da.

—Arítuta arkitzen naiz bere zaletasuna ikusiaz: ta gogoratzen naiz juan dan urtian ere ementxe egoten zala ume ori, ta auften

(1) Etzuen oraindikan ankako efenik: bere eritasuna bost urtetik gora agertu zayon

bezela, soñua entzuteaz batian jolasketari utzi ta soñularien ondora etoñi ta ařetaz ta adipen guziaz nola egoten zan eresti eder oyek entzuten.

—Bai jauna—zìon añaak—bere alai ta poztasun guzia ofetan arkitzen du.

—Ba, ofela jaraitzen badu ta Jaungoikuak osasuna ematen badio, ereslari aundia izango da.

Katalandařaren iragarpena bete zan ondo. ¿Izan ote zuan berak bere iragarpenaren betetze edo agerpena ikusteko zoria?

Joxe-Mari'k, oi ez bezelako adimena zuen benetan erestiak buruz ikasteko. Bai *Bulebar*'en ta bai *Kasino*'an jotzen zituzten erestiak beřizkatzen zituen beriala, ta geyenian sařtuko zan bere etxera abestutzen egun arñtan aitutako erestiak, ta bere aita edo ama'ri esanaz: «Gaur onela jo dute»; besua goratuaz ta neurkia (konpasa) eramanez, ariko zan bere indar guziaz ereskin (instrumentu) guzien soñuari antz-ematen.

Ikusirik Joxe-Mari'ren zaletasun bizi-bizi ta leyatsua, bear-bearekua zan zerbait etxe-

ra ekaítzia soñu edo ots erazitzekoa; ta erosi zioten *pianu* txiki-txiki bat. (Gaur ere pianu txiki ori naikariz goñdetzen da bere etxean, ta beti izango da bere guraso ta anayentzat oroipen betikoñ ta onespengañia). ¡Ze poza! ¡ze alaitasuna Joxe-Mari'gan soñtu zana ereskitxu ori etxera eramana! Esan oi da poztasunaren neuria adi-arazitzeko: «Ori, umetxoak oñetako beñiak bezin pozik arkitzen da». Ba, gure Joxe-Mari'k etzuen emango *pianu* txiki ori oñetako beñiakatik. An, etzan ezeren beañik: bete ziran ume ertilariaren naitasun guziak: zorionez gañezka arkitzen da. Izango da noñk esan, ori ume askori geñtatzen zayela. Bai, bañan ¿geyengeyenak zeñ egiten dute? Ots-batzuek atera lenengo egunetan, ta gero baztañera. Joxe-Mari'k ez. Joxe-Mari ari da leyaz bere beaztxoakin zeñbait asmatu naian: lenbizi banaka, gero batera, bakideak (acorde) ere asmatuaz, ta beriala, aldi asko igaro baño len, berez, berak bakañik asmatzen ditu erestitxoak, eta jotzen ditu bere-eratarra soñu politak. Ta, jakiña, pianu txiki arñtan al-lezaken guzia jotzen ikasi zuenian, aundiagua nai zuen,

bada ezin zan tajutu (moldatu) leku txiki artan gora-bera aundiko erestiak jotzeko. Bere guraso laztanak poz-pozik arkitzen ziran bere semetxoaren auferapenak ikusiaz, ta ezagutu zuten beaŕ-beaŕekoa zala Joxe-Mari'ren naitasuna betetzea. «Bai, Joxe-Mari, esan zion aitak egun baten; pianu aundi bat ekaŕiko dizut». Ta esan da egin. Ekaŕi zion berak nai zuen bezelako pianu aundi ori: gizonak jotzen duten bezelakoa, berak zionez: eta orđura-arteko zaletasuna aundiya bazan, auferakoan geituaz zihoan, ta beriala ageŕtu zuen ereserťitzerako trebetasuna. Berak bakaŕik, bere buruz tajaturik jotzen zitun *Bulebaŕ*'en aitutako erestiak, ta ez beste askoren gogoko diran atzeriko eresti zakaŕ ta zentzugabeak, ez, baizik eresti eztitsu ta mentasun aundikuak. Gozamen au lenengotik erakutsi zuen. Bañan, berez, jatoriz, gogatsu ta gozamen aundikua izan aŕen, zuzendari ta zaindari gabe, bide okeretik, beaŕ ez dan bidetik jaŕaitzeko aŕizkoan arkitzen zan; ta beaŕ zuen irakasbide bat, ta erabaki zuen bere aitak erakusle (maisú) on baten menpean jaŕtzea. Ta ¿zeñen eskuan, zeñen

erakuspean jariko zuten ertilari txiki ta pizkoñ ori? Gauza guztiak beař dute asiera ona, geroruntz zuzen jaraitu ta auferapen aundiak egiteko; bada lenengotik zuzentzen ez badira, gero ere okeñ jaraituko dute. Beraz, Joxe-Mari'k ere, berez adimen aundikua ta gogatsua izan aŕen, irakaslari on bat beař zuen.

Zorionez, arkitzen ziran Donosti'an irakaslari onak, ta oyen arĕetik bat autatu zuen Joxe-Mari'ren aitak: guziok ezagutzen deguna, donostiaŕen gogo-gogokua ta bat-batian aipatu ta goretsia: zorionezko irakaslari ori da Zendoia'tař Kerĕman, erĕtilari ospetsua. Zendoia jaunak eman zizkion lenengo irakaspennak, ta irakaslari onek arĕteztu ta bere jatorizko adimen indarĕtsua zuzenduaz, bazi-joan Joxe-Mari auŕerontz, kementsu ta garaipenez.

Bederatzi urĕte zituenako bazebilen Joxe-Mari etxerik-etxe bere trĕbetasuna erakusten; bada, bere ezagun ziran guztiak nai zuten beren etxetara eramatia pianua jo-arazitzeko; ta ez bakařik etxe baŕenetan, aizkide tařtĕian, baizik agirĕian, guzien auŕĕian ere jo

arazi zioten amar urte igaro baño len. Ikusi ta irakuri det orain ogeita bi urte *Mira-Cruz* ikastetxean antolatu zan erestaldi (concierto) baten agerkaia. Agerkai ortan irakurtzen da:

Lenengo atal'ian: Pique Dame (ouverture), Suppe. *Lohengrin*, Wagner. — *Sylvia*, Leo Delibes..... J. M. Usandizaga.

Bigarren atal'ian: Sonata (Berak egiña). — *La Joyeuse fileuse*, Smith..... J. M. Usandizaga.

Nik uste det (zuen iritzia ere ala izango da noski) egipen aundiya dala ta goralgaña, bederatzi urteko umetxo batek eresti oyek agirian jotzea.

Urtetik-urtera auferapen aundiya egiten zuen, ta bere irakasle Zendoya jaunak atsegiñez ta txoraturik, onela zien egun baten bere adizkide batzuei:

—Mutilak, bazeukat mutil koxkof bat nere ikasle, ikaratzekua: pianu-jotzaile izugaña izango dek.

—¿Orenbesterañokoa bai?

—Baietz; ta ez dizutet geyegizka: nik ez diat ezagutu besterik oren antzekorik.

Erdi txiniztuta gelditu ziran lenengoan.

Bañan, Zendoya jaunak saritan esaten zue-
nez, egun baten adizkide oyek esan zioten:

—I, ¿noiz erakutsi beaŕ diguk mutil kox-
koŕ ori?

—Nai dezutenian -pozez erantzun zien
Zendoya'k—bigaŕ, aŕatzaldeko bostetan eto-
ŕi nere etxera.

Joan ziran bada esan zieten bezela. An
aŕkitzen zan Joxe-Mari.

—Tira, jo zeŕbait—diyo irakaslariak.

—Ta ¿zeŕ joko det, ba?

—Nai dekana.

Ta jo zieten Bach'en eres-aldaketa edo
fuga bat; gero beste bat; ta oŕela jaŕaitu
zuen, adizkideak aŕituta aoa-zabalik aŕkitzen
ziran bitaŕtean.

—Izugafia dek benetan—zioten.

—Itxoiñ puxka bat--dio Zendoya'k—Jo
zak orain Beethoven'en eresti *Patética* izen-
datzen dana.

Ta jo zuen aura ere ikaratu gabe.

—¡Au dek mutila! errazoya ukan—zioten
adizkideak; ta Zendoya poz-pozik aŕkitzen
zan iritzi ori entzuteaz bere ikasle pizkoŕ-
tzaz.

Laister ezagutu zuten donostiarak Joxe-Mari'ren trebetasuna, ta urte artan (amaika urte zituanian) jo-arazi zioten Kasiño nagusiko aretoan, eta ez edozeñ gauza, baizik Chopin'en eresti edo sonata bat, txalo ugarizko gorapena iritxiaz. Erestaldi onetzaz Madrid-en argitaltzen zan *El Tiempo* izpañingiak (periodikuak) onela zion bere izkuntzaz:

Noches pasadas, terminado el concierto del Gran Casino, y accediendo al deseo de respetables personas de esta ciudad, de que tocara al piano en público el niño Joxe-María Usandizaga, rapaz de once años, que ya es un verdadero pianista, se sentó, es decir, le sentaron en la butaca del piano, y dió un verdadero concierto, siendo los primeros en aplaudir con entusiasmo los profesores del Gran Casino».

Garai oñtarako, au da, amaika urte bete oñdurako, bazituen berak egindako erestiak ere. Lenengoa izendatu zuen *Joxe-Mari*, dantz-erestia: Joxe-Mari'k egindako lenengoa da; ta... ¿zeñgatik esan ez?... amañ urteko umetxo batek egiteko ongaitasun aundiya du, ta omengari da bere irakasle Zendoya jaunarentzat ere.

Bazituen beste bi ere berak egiñak, *Capricho* ta *Souvenir de Mont de Marsan* izendatzen ziranak.

Joxe-Mari'k Kasinoko aretoan gorapen aundiya iritxi ondoren, eraldu zuten *Bellas Artes*'ko eres-zaleak, umetxoak bakañik egiteko erestaldi bat. Ume oyek izan ziran Usandizaga, Otaño ta Mendiburu. Areto guzia donostiañez bete-beterik arkitzen zan. Joxe-Mari txikiak jo zituen Mozart'en *Erestaldia* ta Chaminad'en *Air de Ballet*. Ta iru mutil koxkoñen artean jo zuten Haydn'en Irukañ edo Trio. Txaloketa izugañiak izan ziran ertilari txikientzat, eta urngo egunian izpañingi guziak goraldtu zuten, esanaz: ereslari txiki oñek entzule guziak sutsu, arigañiz ta zoragañitasunez beterik utzi zituala. Amabi urte bete gabe arkitzen zan oraindikan Joxe-Mari.

Amabi urte zituanian jo-arazi zioten beriz. Ereskizun oñtan jo zituen:

- | | | |
|----|------------------------------------|-------------|
| 1. | <i>Au matin</i> | Litolf. |
| 2. | <i>Andantino allegro</i> | Schuman |
| 3. | <i>Capricho</i> | Usandizaga. |
| 4. | <i>Scherzetto</i> | Godard. |

Bellas Artes-aretoan izan zan erestaldi au ere: ta beti bezela txit goi atera zan, ta entzuleen txaloketak atzenik etzuen ezkerro, jañi zan beriz ta guzien gozamenez jo zituen Albeniz'en dantza-eresti bat, ta berak asma-tutako bat, gurenda aundia iritxiaz bai berak eta bai bere irakasle Zendoia'k.

Bañan geyen goraldtu zuen, andik urte bete ingurura (au da, amairu urte zituanian) Kasino nagusian egin zan erestaldi batek. Erestaldi ontan jo zituen Haydn'en *Aldaketa'dun andante* (Andante con variaciones); Paderewski'ren *Minuetto* ta, azkenez, berak erestutako *Eiza-geřtaketak* (Escenas de ca-za). Amairu urteko ume batentzat (baita aundiagoentzat ere) egikuntza, lanketa aundiya zuen *Eiza-geřtaketa* eresti ofek. Izenak digun bezela Olerki-eleskiña da (Poema descriptivo); ta beřtan, Joxe-Mari'k irudi-arazitzen zuen: 1'go atalian: Eizarien irtenaldia, alai ta pozez, zalapařt aundia ateriaz, adar ta turuta soñuz. 2'an: Galtzen da eizari bat baso tařtean ta abestutzen du atsekabez bere bakařtasuna. Atal au, aldi-ařtako izpařingiak (periodikuak) ziotenez, txit edeřa ta goitař-

gitsua zan. 3'an iruditzen du ekaitza. Atal au guzietatik ederena. Ta 4'an, eizarien itzule-
ra, guziak bat egin ta azken-ereseñkia abes-
tuaz. Onek ageñtzen digu, amairu urteko
Joxe-Mari mutiltxoa etzala pianu-jotzaillea
bakañik, baizik eres-egile itxurazkoa ere bai.
Ta ¿nun arkitzen da eresti eder ori? Inun ere
ez. Buruz egin zuen, buruz jotzen zuen, ta...
berakin batian, buruz eraman zuen. Ta ez
ori bakañik, baita beste asko ere. Beiñ as-
matu ta antolatu ezkerro, etzayon inoiz aztu-
tzen, ta eresti guziak buruz jotzen zituen.
Ofegatik etzan estututzen paperian jañtzeko:
Esaten zuen, bai, idatzi beañ zituala; bañan
utzi ta utzi, zeregin gutxiago izaten zuena-
ko, ta... uste baño len eldu zayon azken-
ordua, ta eresti oyek eraman zituen berekin
batean.

Aipatu degun Kasino'ko erestaldi ondo-
ren, lagun ta adizkideak etzioten pakean
uzten Usandizaga aitari esanaz Joxe-Mari
bezelako mutiltxo azkañik etzala arkitzen,
omen aundiya iritxiko zuela, ta beste ikaspen
guziei utziaz ofetara bakarik jañi beañ zuela,

irakasle aundien erakuspenez, benaz ta go-
goz értilaritzan jaraitzeko.

Aldi artan arkitzen zan Mont de Marsan
deritzaion eriyen Planté jauna, ludi guzian
entzute aundi-aundiko pianu-jotzaile ta értilari
ospetsua benetan, ta Joxe-Mari'ren gu-
raso maite Karlos jaunak, jakin nairik egiaz
ta benetan bere semearen azkaritasun ta adi-
mena zioten bezin aundia zan ala ez, eramán
zuen Planté jaunagana. Jakitun onek lenen-
gotik esan zion umeari, entzun ondoren gar-
bi-garbi emango ziola bere iritzia. Orela ba-
da, jo-arazi zion lenbizi Godard'en *Scher-
zeto*. Etzun Planté jaunak azterketa aundi
bearik izan: laister, beriala, ezagutu zuen,
ta mutiltxoa erestia jotzen asi ta bat-batian
Planté jaunaren arpegia argitu zan, ta adipen
guziaz Joxe-Mari'ri begiratuaz geituten zi-
joan bere alaitasun ta gozarpena, ta erestia
bukatzeaz batian besarkatu zuen ta laztan-
duaz, onela zion:

—Értilari txiki au izango da egunen baten
aundi-aundia ere: nik ala itz ematen dizut.

Gero geyago ere jo-arazi zion bere goza-
menez, ta berak, Planté jaunak ere erestaldi

bat eskeiñi zion, «Joxe Mari'k ikusi zezan Planté irakaslariak nola ikasten zuen». Ondoren, beñ-berak egin ta idatzita eman zion ikaspide bat, Donosti'an iru ilebetian berari jaraituaz ikasteko, ta esan zion gero berak lagunduko ziola Paris'era eramane ta ango irakasle ospetsuak bere alde arduratuaz, ereseñtalaritzako bide zuzenian jarri zedin. Azkenez, bere itzak, bere esanak egitetsi ta indartu nairik bezela, eskeiñi zion Joxe-Mari'ri oroipen bat: oroipen ori zan bere antzerkia, ta opalbidez idatzi zizkion itz abek: «Ereslari aundi izatera iritxiko dan nere ereslari txiki Usandizaga'tar Joxe-Mari'ri».

Egoki izango da emen esatia, andik amañ urtera, *Mendi-Mendian* antzeztu ondoren Planté jaunak zeñ bialdu zion: lenago bezela, bere antzezkia bialdu zion, bañan idazkiak onela jaritzen zuen: «Ereslari aundia izatera iritxi dan nere ereslari txiki Usandizaga'tar Joxe-Mari'ri». Etzayon aztu zeñ jarri zion amañ urte aurretik.

Itzuli zan bada Donosti'ra Planté jaunaren aolku ta oarpenok artu ondoren, asko ikasteko asmoz beterik.

Eta orain ez det utzi beaf izendatu gabe Donosti'af eřtilari ospetsu ta irakasle jakitun bat: Au da, Pagola'taf Belřan. Entzute aundiko pianu-jotzaile onen zuzenbidez ikasi zuen Joxe-Mari'k ereskidetza ta aldi batez pianurako obekuntza Plante'k agindutako ikasbidez. Ta, jakiņa; berezko olde sendoa ta irakaspē onak alkařtuaz, bete zuen Plante jaunaren naia: ta bere gurasoak erabaki zuten Paris'a bialdutzea.

Joan zan bada Paris'a amalau urte zituanian, gogoz ta benaz ikasteko asmo sendoz beterik, *Schola Cantorum* deritzaion ikastetxera. Ikastetxe onek izan ditu beti irakasle ospetsu eta bikaiņenetakoak; Debussy, Vincent d'Indi, La Tombelle, Albeniz, ta euskaldunentzat oroigarri dan Charles Bořdes, ta beste irakasle gorespengarri asko. Joxe-Mari'k jakitun aben ařtian ikasi beaf asko: berez, adimen izugarikua ta ikastzale ta gogatsua, ta gaņera aiņ irakasle onak, aiņ maisu bikaiņak; jakiņa, urte gutxi igaro baņo len omendu zuten, ta irabazi zuen bere gorralpenaren-agerkaia. Ereskidetza (armoniya) ikasi zuen d'Indi ta Tombelle'ekin, ta zeafke-

resgintza (kontrapunto) Tricon'ekin, auferapen aundiya egiñaz, ta beriala asi zan idazten eresti polit eta atseginkoak.

Ikastaro bat igaro ondoren *Schola Cantorum*'go ereslariak etofi ziran Donostira erestaldi ta abeskizunak ematera, ta berekin batean ekañi zuten Joxe-Mari. Ta bere eñitarak (donostiañak) ikusi zezaten Joxe-Mari-
ren auferapena, jo-arazi zioten pianua erestaldi ortan, bere arazoz utzirik bigañen atal guzia: ta txit ondo eresti zañak jo zituen, ta erakutsi zien donostiañai etzuela alpeñkeririk izan Paris'en, ta ofela, omendu zituen bere irakaslariak ta atsegindu bere eñitar maiteak.

Lau ikastaro (curso) igaro zituan Paris'en. Urtero, ikastaldi ondoren etofitzen zan Donosti'ra, ta zetoñen bakoitzean ekañtzen zituen eresti beñiak, geruago ta edeñagoak. Irugañen ikastaro ondoren ekañi zuen *Euskel-abestizko «Laukañ»* (cuarteto) edeñ ta atsegingañi bat. Orain entzungo dezute: ez guzia, bada luze egingo litzake, bañan bai bere bi atal egokienak. Lenbizi, guziok obeto aitu ta gozañtu dezazuten, zerbait esan beañ dizutet beratzaz.

Laukaŕ au iru eres-gayaz egiña da: gai oyek dira *Mariya nora zuaz*, *Iriyarena* ta *Itrasoa*. Irurak eztitsu ta politak. Ageŕtzen ditu gai oyek, lenbizi banaka, beren xamuŕtasuna garbi ta obetoago gozaŕtzeko; gero, elkaŕtzen dira ta nastutzen dira ereskide ugari ta edeŕez inguraturik; baita zeaŕketaz (contrapunto) egoki ta poliki apaindurik (batez ere laugaŕen atala): bañan beti *Maria nora zuaz* gain dala, auŕen ta garaile balitz bezela.

Lau atalak entzutea egoki izango litzake, obeto gozaŕtu ta guziaren iritzipena beaŕbezela emateko; bañan ez degu astirik, ta joko dira *Andante* ta *Scherzo* izendatzen diranak. Lenengoaren gaya da *Itrasoa*, eŕi-abesti goxo ta eztitsua. Eresti edeŕ au, tamal ta atsekabez inguraturik ageŕtzen zaigu: ta ereskintzaz adi-arazitzen duen iŕundasunak biotz-ikara ematen du; aŕigaŕiya da. Gogoratzen du lenbiziko Mari ta Baŕtolo'ren elkaŕizketa, bañan alaitasun-ordez samintasuna ageŕtuaz. Badirudi alako eguzki-aŕgiaren geldi-geldiroko itzalpena, iŕunabaŕtu ta gau itzaltsuz inguratzen dala.

Entzun zazute arduraz.

(Gonzalez (P.), Rodriguez (V.) ta Gandia anak
yak jotzen dute *Laukara*'ren *andante* deritzayon
atala).

Iriyarena da orain joko duten atalaren
eres-gaia: ta atal au azaltzen da *Scherzo*
antzeraz. Lenbizi, arabitak (bioliñak) ixiltsu
efi-eresia entzun-erazten du; gero, azaltzen
da sendotuaz, beñiz ixilera bihurturik; ondo-
ren, aldatzen du erespidia gutxigora (tono
menor), ta ereskide berezkoz, zearketa ta
aldaketa ugariaz, indartu ta geitutzen du *Iri-
yarena* eresia, ta gero, geldiro ta goxoro,
gutxitu ta argalduaz dihua itzaldur arte.

Gozartu zazute.

(Izendatutako eñtilariak jotzen dute *Lauka-
ra*'ren *Scherzo* deritzayon atala).

Polita, edera ta atsegingaria da benetan
laukar ori, batez ere oyek bezelako eñtilari-
jotzañe bikain-bikaiñak jo ezkeroz.

Amasazpi urte zituan Joxe-Mari'k eresti
ori egin zuenian, ta bere omendi edo entzu-
tea asko zabaltzen ari zan; batez ere Eresi-
Batzaldietan (concursos musicales) lenengo
saria beraganatzen asi zanian.

(Joxe-Mari amasei ta emezórtzi uftekoaren idurikundeak).

Lenbiziko saria irabazi zuen 1906'garen urtean, Donosti'ko Euskal-jayetan, éri-abestiz egindako *Irurak bat* deritzayon eresti polita bialduaz. Geroztik, jakinekua zan, urtero Joxe-Mari ageítzen zan garaile beste ereslari guziak menpetuaz. Lenbizi, Elgoibaí'ko Euskal-jayetan, bere euskel-eresti xamuí ta eztitu *Bidasoa*'kin irabazi zuen lenengo saria. Ufengo urtian Eibaí'en *Euskal Festara* deritzayon biribilketa alaitsua-kin, ta ufengoan Érnani'n *Txoritsua, nora ua*, euskel-abesti zeígada edo txoíta txukun ta mamitsua bialduaz. Joxe-Mari'an ainbeste garaipen ikusiaz ¿noí aítu ez? Gora ta gora zijuan bere izena, bere omena, ta geruago ta geyago zaletu ta adoretuaz jaíaitzen du bere éri-aldezko lanean.

Asko' dira berak soítu ta egindako eres-
tiak, ta atsekabez dizutet, beaí dan baño gu-
txiago ezagutzen diranak; ta au gure éruz
da: beaítuak gaude, batez ere éritaíak, eza-
gu-arazitzeko Joxe-Mari-ren eresti ta éri-
abesti goxo ta xamuíak. (Itzaldi onen azken

aldian entzungo dituzute iru eñi abesti). (1) Bigařen itzaldian (datořen igandian) ezauaraziko dizutet Joxe-Mari'ren eres-egikuntza guzia; au da, zenbat eresti egin zituen. Oyen artean degu bat *Euskel-abestizko eresti* bat (Rapsodia vasca) pianuaz jotzekoa. Orain entzungo dezute. Bere gayak dira, *Iruten ari nozu*, Laburdi'ko abestia (Donostiaf Joseba Andoni abak *Uneak* izendatzen du); bigařen gaya da *Menditař baten abestia*, ta irugařena *Ay, ay, ay mutillak*, abesti alai ta guzientzat ezagu-ezaguna. Lenengoa ta bigařen atala leunki, zeařketa aundi gabe azaltzen dira, ta irugařena, lenbizi bereziki edo banatua ageřtuaz, gero aldaketaz inguraturik gero ta geyago indařtu ta pizkořtuaz amaitzen da.

(1) Eskeřak «Donostiař Abeslari-Bazkun»ari, bada bere artezkari bikaiñ Esnaola jaunari zoř diyogu Joxe-Mari'ren erestiak entzun ta gozařtutzea: bestela ģnořk adi-arazi Usandizaga'ren abesti xamurak? Beraz; garai egoki ontan, ondo izango da «Abeslari-bazkun» ofi ta bere artezkari Esnaola jaunari zorion-agur bat donostiař guzien alde z nik eskeintzea.

Entzun zazute aietaz.

(Casadevante'tar Guadalupe neskatileak jotzen du *Rapsodia* deritzayon erestia).

Joxe-Mari, beti bezela, langile arkitzen zan, geyenian makal ta gaxorik arkitu aien: ta egikizun aundi bat betetzeko asmoa artu zuen.

Ofetarako, Bilbao'ko Power jaunak eskeiñi zion eres-antzerki-izki (libreto) bat, *Mendi-Mendian* izendatzen zana. Gogoz ta benaz asi zan bada eresaldutzen. Bere etxe-ko idazkelan egin zuen guzia.

(Idurizten da Usandizaga'ren idazkela).

Gela ortan ordu asko igaro zituan Joxe-Mari'k *Mendi-Mendian* erestutzeko: bada, geyena egin zuan gaxorik arkitzen zala, ta asko oetik jetxi gabe: oeratuta arkitzen zanian, jaftzen zioten pianua bertatik jotzeko bezela. Ala ta guziz ere zain-indar ta biotz aundikua zalako, laister amaitu zuen; ta eldu zan Joxe-Mari'rentzat, baita ere bere sendi ta adiskideentzat, egunik aundiena, egunik pozgari ta atsegintsuena: 1910'gairen urteko Orila'ren 21'gairena: eguntza (fecha) ortan antzeztu zan lenengoz Bilbao'n *Mendi-Men-*

dian Usandizaga'ren eresantzerkirik edere-
na. Gau artan Bilbao'ko antzokian arkitzen
giñan guziok asebate giñan zorionez: ta txo-
raturik Joxe-Mari'ren ereskontza ta egikizun
aundia ikusiaz, bat-batian txalokatzen gen-
duen *Mendi-Mendia*'ren atal bakoitza. Bai;
etzaigu aztuko bizi geran artean gau artako
Joxe-Mari-ren garaipena. Eskeñak izki-egile
aipatu Power jauna'ri, bada, bere adore ta
kemen sutsuaren bidez abiatu ta geñtu zan
Mendi-Mendian beñ bezela ta erestitza izu-
gañari zegokion eraz antzeztutzeko. Eske-
ñak baita ere, ta ez gutxiago, Bilbao'ta *Koral*
abeslari-bazkun aipagañi ta ospetsuari; bada
lenengotik alai ta pozez artuaz ta gogoz ta
benaz saiatuaz geñtu zuten beren trebetasun
ta eñti-almena, guzioi adiraziaz *Mendi-Men-
dian* eres antzerkiaren edertasun aundia.
Ofela ageñtu ziguten Joxe-Mari'ganako mai-
tasun gañtsua. ¡Aguñ sutsu bat donostiañ gu-
zien alde Bilbao'ta *Koral*'eko abes-bakañ-
lari bikain ta beste abeslari guziei!

Gairaipen onen bitañtez Usandizaga'ren
izena zabaldu zan alde guzietara: ez bere
abeñian bakañik, baizik lateñi-mugak igaroaz

eldu zan erbeste ta atzerietara ere, arigafiz izendaturik bere euskel-abizen jatorra; ta beraz, aintzatu ta goraldurik bere aberi kutuna.

Garai ortan, Planté ertilari jaunak bialdu zion len aitatu dizutetan oroipena, zorion-opalpentzat esanaz: *Ereslari aundi izatera iritxi dan nere ertilari txiki Usandizaga'ri.*

Bilbao'ko antzokian gogoz, biotzez ta sutsu bat-batian txalokatua ta ospatua izan bazan, etzan izan gutxiago Donosti'ko Antzokian lenengoz 1912'gañen urteko Joñailaren 15'an antzeztu zanian. Guziok gogoratu dezute, ta ez det zer esanik gau artako Joxe-Mari'ren garaipentzaz. Egun oroigaria benetan, batez ere donostiañentzat. Eresetsilari (critico musical) ta irakasle guziak goraldu zuten ezagutuaz ta aitortuaz eritzi-batez Joxe-Mari'ren garaipen aundi ta ospetsua.

Egitan edera, egokia ta ongaitasun aundikua da *Mendi-Mendian*. Nere ustez, Joxe-Mari'ren eres-antzerki guzien artean orék du bereztasun aundiena; eres-antzerki ortan ikusten da, or arkitzen da Joxe-Mari'k eres-titzarako zuen olde (instinto) ta gozamina:

ori da Joxe-Mari'ren ereseñtia. *Mendi-Mendian* Usandizaga'ren goyañgiz ta etoñaldiz, ituñiyari ura jarion bezela, bere-oldez, berezkoz, soñtua da, adimena indañagotu gabe. Oregatik diot *Mendi-Mendian* dala Usandizaga'ren ereseñtia; egilearen bañengo gozamenenez egiña dalako, ta beraz, eñikoi ta abendakoña dalako.

— Norbaitek esan zuen Joxe-Mari'k iñoren erestietatik añtuaz egiten zituela beriak: au da, Wagner, Debussy, Puccini, Dukas, edo beste ereslari ospetsuakgandik. ¡Ori da, zef-bait esan beaña!

— ¿Bai alda iñof, jakintsua izan añen, bere oldez bakañik ereseñti beñirik soñtu duenik? Ez. ¿Beethoven ere ez al zan asi eres-egiten Haydn eta Mozart'i jañaituaz?

— Onela zion eres-etsilari ospatsu Gazkue'tañ Pantzezka jaunak; ta irakuñiko dizutet entzute aundiko eñtilari onek eñderaz ziona: «En el estilo, en la armonia, en la orquestación, Usandizaga es un eslabón de la cadena artística; pero eslabón que se presenta con caracteres propios, personales, específicos». Gazkue jaunaren iritzi au neria

bañon indartsuagua da ta beraz oarñari ta onespengaria.

Mendi-Mendian eres-antzerkian arkitzen diran eres gayak euskel-abesti jatorak dira, ta oregatik *Mendi Mendian* guzia euskel-eresia da. Batzuek diote alemaneraz egiña dala; besteak Puccini ta Debussy antzeraz; orek esan nai digu berekikoa dala. Ta onen edo bestearen antzeraz egiteak, ez du zer ikusi eresia nuntara dan esateko. Oretarako, au da, nuntara dan ezagutzeko, begiratu bea zayo nundik atera diran eresi-gayak: egikerak ez du zer ikusi. Gayak euskal-eribestiak badira, ta gai oyen zuzenbidez eresia egiten bada, azalduaz ereseñti-araudiz, eresantzerki guzia izango da euskoa, euskel-eritara, nai doixtareraz, nai prantzeraz, nai italieraz ereskidetu. Orela da *Mendi-Mendian*; bere atal guziak dute euskeltasuna, eusko-era, eusko-gogua; ta beraz, eresi guziak bea dutena; au da, entzuteaz batean gogoarazi gure auroa ta jolasketak, gure asaben oitura ta bizikerak; itz batez, gure jayotefia gogoarazi. Ori erakusten digu Joxe-Mari'ren eres-antzerki ede orek: ta beraz,

Mendi-Mendian euskeldunentzat guzizko aipagaría da, ta bere egile ospetsua maitagari ta goralgaria.

Mendi-Mendian guzia edera izan afen, atal guziak ez dira berdiñak ongaitasunian; baditu atal batzuek besteak bañon obeto egiñak, batez ere, «Eres-gai biltzea» (Epilogo): atal au beti entzungo da beritasunez, ta jotzen dan alde guzietan izango da txalogari ta goralgaria: au da, nere ustez, Usandizaga'k egin dituen eresti guzietatik edereña ta egokiena. Atsekabe-gaian asiera ematen dio, ta gero biltzen ditu maitasun-gaia ta *Jo-re-Mari* gaia. Ondo erakutsi zuen atal ori egiñaz bere jakintza izugaria eres-gaiak goraberaka erabiltzen, bai ereskide ta bai zearkerestutzen.

Biguiñ, xamuñ ta eztitsua da ipui bitartekoa: aipagarriak dira baita ere irugarren ataleko abestele (coro) edo artzai guzien abestiak; ta antzezkoitasun aundikoa Gaizto'ren antzezkoa. Itz batez esateko, atal guziak dira entzungariak ta Usandizaga'k aipamen ta goraltasun aundiya beragandu zuen eres-antzerki ori egiñaz.

Goralpen ta garaikunde oyek etzuten Joxe-Mari aspektu, beste askori gertatzen zayen bezela: baizik geyago ta geyago adoretu ta indaragotuaz jaraitu zion bere egikizun onuratsu ta erikoiari. Bañan gauñ ez degu astirik guziak adirazitzeko, ta datoñen igandian (Jainkoa lagun) jaraituko diogu egikizunari zerbait esanaz (itzaldi askorako arkitzen da gaya), azaldurik beste eresti batzuek, batez ere *Enadak (Las golondrinas)* ta *Gaña (La llama)*. Orain entzun-arazi beañ dizkizutet iru eri-abesti polit-polit, *Mendi-Mendian* bukatu ondoren egiñak. Euskel-abesti oyek dira: *Txanxangoia*, *Iru efege orienteko* ta *Mari Domingi*. Lenengoa guzia da berak egiña; besteak berak ereskidetuak. Berez politak izanik, ta «Donostiañ abeslari-bazkun»eko neskatila ertilari bikañ-bikaiñek, Esnaola maisuaren artezkaritzaz abestu ezkeru, atsegiñez entzungo dituzute.

(Abestutzen dira iru eri-abestiyak).

Txanxangoia'k adirazi nai digu txoritxikianganako beañ dan maitasuna, eta erakusten die mutil koxkoñei txoritxu oyei pa-

kean uzten, arika egiñaz il gabe. Eresti polit-polita ta erikoia du.

Bigarrena edo *Iru efege*, izenak dion bezela, «Iru elegeen» edestia da: lenengo atalaren edeskidetza leun ta ezeza da, bañan bigarrenak ereskide ugariya du ta abesti-bitartea zearkera egokiz igaro ondoren laguntzen dio abestiari aldaketa ez-titsuz. Polita baña edefagoa da.

Mari Domingi, Belenera dijoazen artzaitaldeen abestia da. Beren artian ageitzen da Mari-Domingi gona zafa jantzi-az, ta bestiak pare egiten diote, ta esanaz, berakin batean juan nai badu gorde bearko duala gona zaf ori. Eresti alaitsuz ta pozgariz egiña da, biribilketa edo arin-arin antzeraz.

Jaunak: eman dizutet Joxe-Mari'k ogeita iru urterako egin zituen abesti ta eresti batzuen beñi ta nere iritzia. Nere epaiak indaf gutxi du, ta gauko nere esanak indafagozkeko ematen nuakizute atzeritar baten iritzia. Entzun dezuten laukar ori Donostian lenengoz jo ondoren, *Da.r Prantz-eriko* izpafingi batek onela zion: «Usandizaga, Paris'ko Schola Cantorum» en sari aundi ta omenga-

rienak irabaziaz ikasi duan ereslari gaztea, értilari izugaria da. Esan leike Cesar-Frank aundia berbiztu dala beragan; ez beragandik zerbait ártu duelako, ez; Frank bezin berez-tara da, beragandik jariyo ta kutsu gabeko sorpen edo ekaia du. Benetan diot, oraingo edo gau-eguneko ereslari asmatsu ta oar-gar-rien artean aundienetakoa dala, ta laister gorai-patuko dala bere abizena, bere jayote-ria omenduaz».

Au ez da bere eritar batek esana, baizik prantzeztar batek; beraz, indar geyago du. Ta gero onela zion (bere izkuntzaz): «Jose Maria Usandizaga qui peut certes rivaliser avec Dukas et Debussy dans la science de l'orchestre, dans l'art du developpement et des timbres, Jose Maria Usandizaga est un inspiré, c'est un poete, c'est un barde, c'est un genie».

Ta egitan, eresti eder oyek egiteko, ba-tez ere *Laukar* ta *Mendi-Mendian*, izan bea gogaitsua, olekaria ta neurtizlaria; izan bea oi ez bezelako gogamen sendo ta biotz aundiduna; izan bea... Joxe-Mari.

USANDIZAGA

BERE BIZITZA TA ERESEŔTI-EGIKUNTZA

(*Bigarren itzaldia*)

Jaunak: Lenengo itzaldian eman nizuten Usandizaga'ren bizitza ta berak egindako eresti batzuen beŕri: ta gelditu giñan *Mendi-Mendian* eusko eres-antzerkia adirazi ta azaldu ondoren. Jaŕaitu zaiogun bada gauŕ gure eŕtilari ospetsuaren egikuntza omen-gaŕiari.

Mendi-Mendian antzeztu ondoren, eres-antzerketak eman zioten nekea atsedendu ta gero, geŕtu zan Joxe-Mari bere egikizunari jaŕaitzeko.

Garai oŕtan egin zuan *Umezurtza*, Euskel-efi-geŕtalegia (Escena popular vasca). Oleŕki (poema) eder onen izkia ere Joxe-Mari'k berak egiña da. Onela dio:

«Ufundik datoŕ jai-abestia'ren susmuŕa.

Maritxu gaxuak entzuten du, ta atsekabez dio: «Nere adiskide onak diradenen abestia da, ta nere bila datoz noski». Ala da. Baseñitar talde bat mentitik jetxirik uferatzen zayo Maritxu'ri; ta diote onginaiz: «Atoz gurekin, Maritxu».

—¿Nola nai dezute ni jolas-jaira joatia, alaitasun órdez... samintasunez biotza bete bazait?

—Atoz, Maritxu... ór... bian... gurekin batian dantzatuaz, aztuko zaizkitzu neke ta samiñak.

—¡Aztu!... ¡Aztu neri atsekabeak!... ¡Il ziran nere gurasoak!... ¿Ez dezute ulertzen... zuen alaitasuna neretzat... dala mingaí?

Beñiz, baseñitar aietako batek onela dio:

—Maritxu... atoz... bakañdadean oroipe nez inguraturik... gaxotuko zera.

—Bai, bai—diote guziak; ta asierako jaiabestitik soñtzen da maitasun-abesti atsegin-gaí bat. Guziak abestutzen ari dira, bannan ezin dute itzaldtu Maritxu gaxoaganako eñukia.

—Lagun maiteak, zuazte (dio Maritxuk),

zuazte.... nere eriotza ikusi nai ez ba-
dezute.

—¡Maritxu gaxua!.... ¡malkoa jariyo!....
guazen.

Ta badijuaz menditar adiskide guziak sa-
mindurik... Maritxu bakañdade itzaltsuan
utzirik... negahez... ta samintasunez ingura-
turik.

Oleñki xamur ta erukioña. Ta Usandiza-
ga'k berak asmatu ta softua izanik, ezari
zion izki edeñ ofi abesti ta eresñi xamur, ez-
titsu ta... izugaña, egokitzen zitzayon beze-
la. *Andante* deritzayon atala, guztizko ede-
ña da, ta anditasun ugariya ageitzen digu.
Amayerak ere ongaitasun aundia du.

Lenengoz abestu zan Madrid'en Mancci-
nelli'ren artezkaritzaz, ta guztizko gozame-
nez entzun zan. Geruago ezari zion ereskin-
tza (bada lenengotik abestutzeko bakañik
egin zuen) ta eraldatu zuen bakañlari (solis-
tas) ta gizon ta emakumeak abestutzeko: ta
onela eraldatu ondoren, lenengoz Donostian,
Joxe-Mari'ren opaz egin zan erestaldian adi-
arazi zan, Esnaola eñtilari bikaiña'ren artez-
karitzaz, ta Gabina Perez anderea ta Gabi-

londo'taŕ Luis jaunak bakafłari egiñaz. Eres-
taldi au izan zan Joxe-Mari il-ondoren, *oroigalua* egin zezaten.

Pozik arkituko nintzan zueri entzun-ara-
ziaz, bañan ereslari ta abeslari asko beaŕ
ditu ta zaía danez lan askotxo beaŕ du ondo
geftutzeko.

Usandizaga'ren gogapen ta langiletasuna
geituaz zijoazen beti bezela, ta egikizun
aundi bat betetzeko asmoa artu zuen. Ofe-
tarako antzerki-izki (libreto) on baten bea-
fian arkitzen zan: ta izki edo gai ori eskeiñi
zion erdel-idazle ospatsu Martinez Sierra'k.
¡Bazekien idazle orek zeñi eskeintzen zion,
bai; etzuen errez arkituko beste bat *Mendi-
Mendian* eres-antzerkiaren egilea bezelako-
rik! Joxe-Mari'k autatu zuen bada Martinez
Sierra'ren *Las golondrinas* deritzayon an-
tzerki-izkia, bere ustez aura zalako ego-
kiena.

Beriala nai zuen lanari asiera ematea,
bañan osasunez etzan ondo arkitzen, ta urte
bete igaro zan egikizun beñari asiera eman
ofduko. Bere gorputz gaixokofa urte beteko

sendabidez puxka bat gogořtu zanian, adoretu zan ta arřtu zuen lanari ekiteko asmoa. Ofetarako, erabaki zuten, bere osasunaren alde izango zala leku egoki ta osasungarři batera joan ta beřtan lan egitea. Zorionezko toki ori izan zan Urnieta'ko baseři-etxe *Ageře*. Etxe ořen jabea da Treku jauna, donostiar euskelzale gogatsua, ta beti izan bada onuratsu ta atsegingarřia baseři-etxe ořen jabe izatea, oraiñ askoz ere geiago, Usandizaga'k iru ilabete beřtan igaro zituen ezker. Etxe ori arkitzen da Urnieta'n beřtan, bultzi edo trenaren geltoki ondo-ondoan; ezker aldetik, Donosti'tik aruntz guazela. Nik uste det egoki izango litzakela izki edo irakurřgaitxo bat jarřzea, adirazkaitzat, aiñ ikustokian arkitzen dan ezker, andik igarotzen diran guziak jakin dezaten etxe-arřtan eresaldu zuela Usandizaga'k bere eres-antzerřki eder *Las golondrinas* deritzaiona. ¡Ze pozik ikusiko luken beřtako etxe-andre Joakiña'k! ¡Amaika orřdu ta egun igaro zituen Joakiña'k Joxe-Mari'ren alaitasun ta naikariak gozarřtuaz! Poz-pozik, txoraturik arkitzen zan ikusirik Joxe-Mari ořo-tarřtean, guzai berak

jañitako izenez deika ta gari ta arto-aleak botatzen! ¡Yayoa ta atseginkoña da gure Joxe-Maritxo!— zion Joakiña'k—olúak ere beriala ezagutzen dute. Etzaizkio ez aztuko Joakiña'ri Joxe-Mari'k igaro-arazi zizkion egun alaiak! Ondo ta naikariz goñdetzen ditu oraiñ ere Joxe-Mari'ren antzezkiak.

(Ageñtzen dira «Ageñe» basetxea, ta andñe Joakiña ta iñoba ta Joxe-Mari'ren antzezkiak).

1913'gañen urteko Iraila'ren 20 gañenian asi zan etxe zoriontsu ortan lenengo eres-neuñkiak (konpasak) betetzen, ta Lotazila'ren 20'gañenian amaituta arkitzen zan *Las golondrinas*'en erestitza. Au da, iru iñebetian. ¿Badakizute zenbat gogañtu, asmatu, soñtu, erastu, ereskidetu ta idatzi beañ dan *Las golondrinas* bezelako eres-antzeñki aundi baten erestitza bat egiteko? Ba, Joxe-Mari'k iru iñebetian eman zion asiera ta azkena egikizun aundi ta edeñ ofi. ¡Zeñ eta zenbat egingo ote zuen Jaungoikuak bizitza luzia eman bazion! Bañan, Jaunaren asmo ta eginaiak ezkutukoak dira, ta ez degu azteñtuzeko eskubiderik.

Las golondrinas erestitza bukatu ondo-

ren beriala Madrid'era joateko asmoa artu zuan, bada bazekiten Madrid'tarak Joxe-Mari zerbait egiten ari zala bertan antzeztutzeko, ta epe-gabe ta lafiturik itxoiten zeuden gure ertilari ospetsuak zeñ eramango ote zioten ikusi arte. Oñela bada, joan zan Madrid'era, bere zuzenbidez ta artezkaritzaz ikasketak egitera; ta oñetan igaro zituzten 26 egun. Oso ederki ikasi ta leyaz geñtu ondoren antzeztu zan lenengoz Madrid'ko *Price* antzokian, 1914'gañen urteko Otsailaren 4'gañenian, amaigabeko txaloketaz ta gogatsu egilea goraturik ta garaipen izugafia loñturik. Joxe-Mari'ren gogo ta naitasuna bete zan ondo: pozik, alaitsu ta atsegiñez arkitzen zan Urnieta'ko baseñi-etxean egindako erestiaren garaipena ikusiaz: bada, baseñian egindako lan aundi ori Madrid'era begira egiña zan; au da, bere gogapena, bere itxodopena Madrid'era zuzenduaz; ta ikusirik Madrid'en izan zuen abegi ona ta goralpen aundiya, atsegiñez leñturik arkitzen zan bere biotz sutsua.

Sagi-Barba abeslari bikaiñak izan zuen lenengoz abestutzeko zoria; ta txit ondo

abestu ere benetan. Lenengotik aritu zuen leyaz, ta egokitu zitzayon aldi-ona bere abots eder ta antzeztiz goralpen aundia loztutzeko: ta ez berak bakarik, baita ere Vela andere abeslari ta beste bere lagun-batz'eko eresertikideak.

Izugaria izan zan benetan Madrid'ko garaipena. Uringo egunian albistari guziak adirazi zuten edeski (reseña) luzeak emanaz, ta bat-batian aitortuaz *Las golondrinas*'en edertasuna ta aunditasuna, ta bere egile ospetsu Usandizaga'ren almen ta goitasuna.

¡Amaika zorion-agur aritu zuen egun artan Joxe-Mari'k! Eri guzietan, batez ere Donosti'an, izan zuten zeregiña egun artan urutizki ta urutidazkiak (telefono ta telegrafuak), bada bere senide, adiskide, lagun ta eritaf guziak nai zioten bialdu zorion-agur goxo ta eztitsu bat Donosti'ko seme kutunari. Ta ¿zeñ egiten du Joxe-Mari'k? Bere Donosti'ra, bere *ko.rka*-txokora zuzendu biotza, bere gorputz txikiko biotz aundi, maitekor ta erikoia, bialduaz Donosti'ko Uri-batzañaren buru (edo alkate) jaunari urutidazki sutsu ta bizi bat, esaten ziola: «Adirazi zayozu nere

efi maitiari berari bialtzen dizkiotela aitu ditudan txalo ta goralpenak». ¿Aztuko al zayo inoiz Donosti'ko efiyari Joxe-Mari'ren egikera au? Ez det uste. Joxe-Mari'k erakutsi zuen ondo zenbateraño ta nola maitatzen zuen bere Donosti kutuna: beraz, donostiaf guziak beartuak daude maitasun ori ofdaindutzer, bere izena maiz oroitu ta ospatuaz.

(Garai afitako antzezki bat erakutsiaz).

Of ikusten dezute Joxe-Mari *Las golondrinas*'en eresertia arteztutzen, erestelkiñari (gramofono) irafi edo ezarteko.

Las golondrinas'en goralpena iritzi-batez izan zan edo ez, erakusten digu Madrid'ko *Palace-Hotel*'en, bere opaz egin zan jaikunak. Biotz-aguerezko jaikun ori (homenaje) egin zan, Madrid'en arkitzen ziran eresertilari ta elertzale (artistas y literatos) ospetsu guzien artean. Ta beraz, egipen onek goraldtu zuen Joxe-Mari, Antzokiko txalo ta oyu guziak bañon geyago: bada an arkitzen ziran eresti ta ertilaritzan jakitunenak ziranak, ta aitoritu zuten iritzi-batez Usandizaga'ren almen ta eres-ongaitasuna.

Erakutsi beaŕ dizutet ereslari ta beste eŕtilari oyen antzekkia Joxe-Mari inguratzen dutela.

(Idurizten da aipatu dan jaikun-antzekkia).

Madrid'en egunero, etengabe, 53 bidar antzeztu ondoren, Joxe-Mari'ren *Enada* lirain ta bizkoŕak, altxatu ziran ta asi ziran egaz inguru guzietara, gelditzen ziran leku guzietan bere garaipen ta goitasuna abestu ta zabalduaz. Amerika'n ere saŕitan antzeztu zan, ta irakufi gendunez txit goraldak izan ziran.

Donosti'ra eldu ziran Joŕailian donostiaŕei Pasko-jaiak alai ta pozez igaro-arazitze-ko; ta jbenetan alaitu ere gure gogo ta biotzak! *Enadak* bañon lenago etoŕi zan Madrid'tik bere egilea, Otsailaren 21 gaŕenian; ta joŕduan bai erakutsi zuela Donostiko eŕiyak Joxe-Mari'ganako maitetasuna! Bultzi (edo ifena) eldu baño auŕeragotik geltokian etzan aŕkitzen utsuna aundirik. Guziak nai zuten lenbaitlen Joxe-Mari ikusi, beraganatu ta aguf goxo bat ematia. An aŕkitzen ziran Donosti'ko iru ereslari-bazkun (bandas de

música), beren ereskide ta lagun maiteari eresiz zorion agurá emateko. ¿Ta gero kaltetan? ¡Aura bai zala benetako zalaparta! ¡Bai ba!; guziak nai zuten Joxe-Mari'gana uferatu, bostekua luzatu ta besarkada maiteko bat ematia; bañan etzan érez. ¡Izan zuen lana zalburditzayak (kotxeruak) iñori miñik eman gabe Joxe-Mari'ren zalburdia eramateko! Itz batez esateko, abetalpen, abegi txit edera, maitekoña ta sutsua izan zan, beartzan bezela ta donostiañei zagokien eraz. Gañera, bere lagun batzuek eralduta, Joxe-Mari'ren opaz, egin zan *Maria-Cristina*-arotztegian bazkari-jai eder bat, 500 maikide bildurik, ta alaitasun, aldi-on, *umore* eder ta gozarpen txit ona erakutsiaz.

Len esan dizutetan bezela *Pasko* egunerako geñtu zan *Las golondrinas* eres-antzerkia, ta antzeztu zan *Reina Victoria*-antzokian. Nik ez dakit nola itz-egin, nola mintzatu, beañ dan bezela adirazteko donostiañak gau artan izan zuten alaitasuna, gau artan donostiañen biotzetan soñtu zan gozamená *Las golondrinas*-en eres-antzezketa ikusiaz. Txaloka ta oyuka txoraturik arki-

tzen ziran atal bakoitza bukatzean, ta azke-
nez estalkia jaso ta jaso-araziaz Joxe-Mari
beriz ta beñero agertu zedin, gogoz ta bio-
tzez aintzatu ta goraltzen zuten bere ixen
goxo ta abizen euskel-jatoría. Madrid'ko ga-
raipena aundiya izan bazan, aundiyagoa izan
zan Donosti'koa. ¡Ta nola ez! Madrid'ko
txalo ta goralpenari geitu zayozute donos-
tiar'ak zioten maitetasuna ta kutuntasuna, ta
orek emango dizute Donosti'ko zoragarita-
sun ta goratasunaren adirazpena.

Las golondrinas'ek dituen atalik edere-
nak, nere ustez oek dira: *Irugarren atal-au-
rea* (Preludio del tercer acto); atal onek
eres-gai bi ditu: erdel-izki *Caminar* ta *Me
dicen que ya no me quieres* atalak dituzten
eresiak; ta eresi bi oyek elkar'itu, nastatu ta
zeak'era ugariz egiña da *Igitantzezpena* (La
pantomima) guztizko edera: ta gero *Udabe-
ri-abestia*, Vela andreak poliki abestua; *Ra-
conto* deritzayona Sagi-Barba'k ederki adi-
razia. Bañan auzez aitatutako atal biyak,
Aurkotsa (Preludio) ta *Igitantzezpena* (La
pantomima), dira gorezpengar'ienak. Atal bi
oyetan erakutsi zuen Joxe-Mari'k ereskin-

tzan zenbat zekien, ta prantzetař batek zion bezela, Dukas, Debussy ta beste ereslari ospetsuen berdin izatera eldu zan Joxe-Mari.

Eta egitan, ořetzaz ez dago eztabaidarik; beste egikera batzuetan izango dira geyago noski, bañan ereskintzaren (ořkestaren) gorra-berak ezagutu, ta beraz, abesti-eresgaiak apainduraz inguratzen ez; ořetan Joxe-Mari eldu zan, iritxi zan, beste ereslari altsu ta ospetsuenak, bai aberiko ta bai atzerikoak eldu ziran goitasunara. Ořegatik *Las golondrinas*'en atal bi oyek beti oroitaraziko dute Usandizaga abizena.

Enada garaile oyen ibilketak asko nekatu zuten Joxe-Mari, ta atsedean aldi bat ařtzeko beařian ařkitu zan. Nik uste det zuek ere oraiñ atsedean txiki baten eske zaudetela, ta pozik emango dizutet, bitařtean eresti eder bat jo-araziaz. Auřeko igandian jo zuen Casadevante'tař Guadalupe neskatila eřtilariak entzun-araziko dizute Joxe-Mari'k pianurako egin zuen eresti ongaitasun aundikoa. *Impromptu* deritzayo. Zala da, batez ere ezkeř aldeko aldaketa ugaria; eskubiak darama

eresgaia, zintasun garbi ta berekikoa. Entzun zazute aŕetaz.

(Jotzen du *Impromptu*-erestia Casadevante neskatiŕeak).

Usandizaga nagikeriaren etsai aundia zan, ta etzan geldi egotekoa: ta atsedeen-alditxo bat bere sendi-maitearen ondoan igarota beriala, geŕtu zan bere eres-egikuntzari jaŕaitzeko.

Martinez Sierra'k eman zion beste eres-antzeŕki izki bat, *La llama* deritzayona, ta lanerako naitasun-gaŕez beterik joan zan *Yantzi*'ra, antxen, kutsu gabeko aize-taŕtian bere lan ta egikuntz aundienari asiera ta amaya emateko ustez.

(Idurizten da Yantzi'ko etxea).

Noizean bein etoŕtzen zan Donosti'ra ikustalditxo bat egitera, ta oŕegatik bazekiten bere adiskide batzuek lan izugaria aŕtuzuela: nik ere izan nuen ikusteko zoria, lenengo egintza edo atala bukatzen ari zanian; ta egitan dizutet, berak bere pianuan erakutsi zidanian ikaratuta gelditu nintzala, ta be-

rialala, beste batzuek bezela, asi nintzan esaten Joxe-Mari oi ez bezelako eres-antzerkia egiten ari zala. Bai, ala zan; egikizun aundia artu zuen; aundiegia bere gorputzaren iza-kerarako.

Zoñtzi ilabete ziran egikizun ori asiera eman ziola. Bere gogo ta adimen sendo ta altsua leyaz ta kementsu arkitzen ziran, bannan bere gorputz gaixokorak etzion laguntzen.

Bein baño geyagotan esan zion bere aitak: «Joxe-Mari, lanari utzi ta atsedeen-aldi bat artu bea dezu». «Bai, aita, geruago; orain au bukatu bea det, ta onen ondoren beste bi beriala egingo ditut; bada asmatuta gerturik dauzkat: orduantxen artuko det atsedeen-aldi bat». ¡Artu zuen, bai, berak uste baño lenago, ta... betiko atsedena! Bete-betian ibili zan *La llama*'ri amaya emateko, ta ori ere ez berak nai zuen bezela; bada ataltxo bat utzi zuen azkenerako, beste guzien ondoren bukaera emateko ustez; atal ori zan *illet eresia* (marcha funebre). ¿Zerkerazo, zerker zuzendu zion Joxe-Mari'ri asmo ori? ¿Zerगतik utzi zuen azkenerako, au da,

bere eriotz-urén egiteko il-eresia? ¡Goiko Jaunaren autakuntzak!

Gaizki arkitzen zan bada Joxe-Mari, ta ekañi zuten etxera Dagonila'ren azken-aldian. Gutxik zekiten Joxe-Mari gaxorik Donosti'an arkitzen zala; bañan laister eldu zan guziak jakiteko egun tamalgañia. Berak, Joxe-Mari'k, igañi zion aldi gutxiko bizia zeukala, ta esan zuen betiko bizitzarako bidean jaítzera zijoala goi-maitasunezko aitoñkun on bat egiñaz ta Elizakoak Jainko-zalez artuaz. Gutxitan ikusiko dira Donosti'an egun arñtan bezelako laguntza ta ospe aundiko Elizakoak. Askok erakutsi nai izan zuen Joxe-Mari'ganako maitasuna. Gogoz ta adoretzu arñtu zituen laungoikozko gogo-sendaki deunak; ta ondoren, etzan arkitzen Joxe-Mari'gan beste asmorik bere gogoa, bere anima zeruratzea baizik.

1915'gañen urteko Urñila'ren 5'an arkitzen gera. Arñatsaldeko zazpiretan Joxe-Mari gaxua arkitzen da iltzeko-zorian. Lañitu ziran ingurukuak: deitu ziraten neri, beste batzuei bezala, ta beriala, laisterka joan nintzan beste apaizak baño lenago eldurik; Joxe-

Mari arkitzen zan irudiz azken-arnasetan, ta malkotsu agur-on bat egin ondoren irakurri nion anima-aldezko azken-otoia biotza lef-turik.

Guziok uste genduen beriala il beař zuela, bařan zortzi ordu, era ortan, gurutzia esku biyen artean zuela otoizka igaro zituen. Iñork badu gaitasunik bere eriotzaz itzegi-teko, nik izan beař det, bada azkeneko zortzi ordu oyetan bere ondo-onduan egon nintzan, ordu laři ayek jasatasun ta goi itxaropenez eramateko laguntzen, ta bera ikusiaz, bere gogo-indař ta bere biotz aundiaren goimaitasuna ikusiaz, ikasbide aundi ta onuratsuak arřtutzen. Bai; Joxe-Mari'k erakutsi zuen eriotzako orduan ere bere gogo, bere animaren indař ta sendotasuna. Il bařo bost edo sei ordu aurretik bere gorputza ozturik arřkitzen zan, ta eskutuřean etzitzayon somatzen biotz-taupadarik; ala ta ere bere adimena, bere ezaguera arřgi-arřgi arřkitzen zan, ta etzitzayon ilundu azkenengo txakada, azkenengo asnasa igaro arřte. Gogo-indařez bakař-bakařik bizi izan zan zortzi orduan. Sendalariak etzekiten zeř egin, bada alpeřik

zan sendakaiak ematea: noizean bein biotz-
taupada nola zijoan somatu: ta onelako ba-
ten, ordu biyak aldian, taupada artu ondoren
esan zion sendalariak: «Obeto zaude, Joxe-
Mari» (zerbait esatearen); ta Joxe-Mari'k
erantzun zion: «Ez, sendalari jauna, ta ez
dago obeto joan bearik ere; Jaunaren eraba-
kia da ta Bere naiari jaraitu bear diogu».
Gertasun ortan arkitzen zan Joxe-Mari. Maiz
esaten zigun, bai neri ta bai Lasa jaunari ta
beste ingurukoai: «Oso ederki ta poz-pozik
arkitzen naiz; bada arimaz ondo izan ezker
ez det besterik bear»; eta bein sendalariari
etzala ondo arkitzen esan ziolako, lafitu zan,
ta begiyak gugana zuzenduaz, onela zion:
«Gaizki esan det; ni txit ondo arkitzen naiz,
gorputzez gaizki egon azen. ¡Barkatu jau-
na!»; ta itz goxo ta pozkidagariak entzun-
araziaz gentzatsu (paketsu) igaro zituen ordu
lafi ayek. Azkenez, esan zigun: «Ni banua;
eskefikasko lagundu dirazuten guzioi», ta
bana banaka, guraso, anai, osaba ta lagun
guzioi deitu zieten agurtutzeko: ta batzuei
eskua zuzenduaz ta besteai besarkada bat
emanaz, batez ere aitari «etxeko guzientzat

ematen ziola» esanaz... ¡aguftu zan!.. ika-
ratu gabe, goi-maitasun ta itxadopenez bete-
rik. Goizeko irurak dira... Gertutzen da
ludi atzipekor oni agur egiteko... Gurutzia
esku bien artean geyago estutuaz... «Banua
—dio—agur betiko . - «Betiko ez, seme:
zerura arte».—dio bere amatxok. - «Ala da,
amatxo... zerura arte... agur». Biotzez, mai-
tetsu ori esanaz, zeruratu zan Joxe-Mari'ren
gogo donetua. ¡Eriotz edera! ¡zoriontsua!

Bere azkenengo eres-egikuntza izan zan
La llama'ren illet-eresia (marcha fúnebre).
Illet-eresi otek ditu bi eres-gai: *eliz erestia*
(tema religioso ta *maitasun eres-gaia* (tema
de amor), ta eres-gai bi oyek elkaritu ta eres-
kidetuaz egiña da. ¡Gogartu ote zitzayon
Joxe-Mari'ri bere eriotza, eresti edera ori egi-
ten ari zanian!... ¡Noski!... Joxe-Mari'ren
eriotza goi-maitasunez inguraturik izan zan...
Eres-erti ta *Ziñestasonak* elkariturik eraman
zuten donostia' aundiaren gogoa... maitasun-
garataritean... *Mendi-Mendian* bañon gora-
go... oñze-uridin zoragaia... *enada*'ren egaz-
kera bañon ariñagoi igaroaz... ¡Goian bego!
Beriala zabaldu zan Donosti'an izpar-beltza,

ta malko asko ixuri-arazi zuen, donostiaf guziak atsekabeturik. Tamal ta atsekabe au erakutsi zuen Donosti'ak ufengo egunian, Joxe-Mari'ren gofputz-obiraltzan.

André-Mari eliz-nagusian egin ziran il-otoizketa (Elizkizun) ospe aundikoak. An afkitzen ziran aldun ta efiko-nagusiak; Gazteiz ta Ciudad-Real'ko Gotzaiak, Jauflari (Gobernadore) Diputazio, Uri-batzaaf, ta, itz baten esateko, Donosti guzia. Bakaldun edo efegge-efegiñak ere bialdu zituzten beren of-dezkoak. Elizkizun ondoaren egin zan gofputz-obiraltza. Garibai-kale'ko inguru guziak donostiafrez beterik afkitzen ziran, Joxe-Mari'ren gofputzari azken-obira laguntzeko. Gizafte, bazkun, batzoki ta lagundi guziak bialdu zituzten beren aufkezleak. Ez da ikusi Donosti'an iñoiz aura bezelako gofpu-laguntza ugari ta oarfagaririk. Gofpu-agurtegian Donostiaf-abeslari-bazkun aipatuak abestu zuen Joxe-Mari'k egindako *Ave Maria*, ta ondo-ren il-otoia esanaz, eraman zuten iltegiara.

Orain ikusiko dezute irudiaf gofpu-laguntza; *Ave Maria* abestu zan garayan afututako antzezkoa.

(Idurikunde-bitartean Donostiaf-Abeslari bazkunak abestutzen du *Ave Maria*.)

Oitura da ildakoen aldez otoi bat eskatutzea; ta ¿zeñ egokiago garai ontan berak, Joxe Mari'k, egindako *Ave Maria* edeñ ori abestutzea bañon? Uste det guziok entzun dezutela gogoz; bañan... biotz ikaraz, ...ařiturik... noski; ta beraz, orain, bere ongaitasuna obeto gozartutzeko, beñiz abestutzera goaz. Añetik esan beañ dizutet zeñbait beratza. Atal bi ditu, izkiak bezela. Lenengoa, bereztasun ta elkarikidetasun garbi ta leun-leunaz azaltzen da, elizkaitasun aundiya agertuaz, ta poliki-poliki jetxitzen da geldiera xamuñ batera. Bigañen atala, *Sancta Maria*, agertzen da indañez otoyari almen geyago ezañi nayan; ta entzun zazute añetaz, batez ere *nunc et in hora mortis nostra*, ta oartuko dezute esakun oñen otoi-indañ ta almena; geldiro-geldiro ta eztitsu azaltzen da leunki ta xamuñtasunez bukatu añte. Ta azken-itza, au da, *Amen*, edeñki zabal ta egokiroz azaltzen da; añrekoa indañtu ta bayeztunai luken bezela. Dirudi, ereslari ospetsu batek zion bezela; «Aundituaz gora ta gora

zeruruntz igon, ta biurtuaz zoragarizko irudipenez jetxitzen dan olatu bat bezela.» Onetzaz, Alfonso Jesus'en Lagundi'ko Aba, ereslari trebe ta bikaiñak, onela dio bere izkuntzaz: «Usandizaga, con su temperamento esencialmente músico y gran sensibilidad estética, no solamente logró penetrar y comprender como pocos las sublimidades del género religioso-musical, sino que nos ha dejado una composición de este género (*Ave Maria*) llena de unción y misticismo, sencilla y encantadora al par que inspirada, y, á veces, subyugante.»

Gozartu zazute.

(Abestutzen da beñiz)

Bere bizitzaroko geñtaera guzien edespen uri ta laburtxo bat egin dizutet. Orain, ilondoreko geñtakuntzaz zerbait esan beña dizutet. Ta, zintzotasun ta egititasunaren bidez aurretik izendatu beñ det garai ontan Joxe-Mari'ren adizkide gogaltsu bat, Joxe-Mari'ganako maitasunez beterik beti arkitu dana, ta bere aldez gogoz leyatu dana: adizkide ori da Urkola'tar Prantzizko jauna. Bada

adizkide onen laguntza gogatsuak, bide asko egokitu ta efeztu zizkion Joxe-Mari'ri: ta azkenez, Urkola jaunak eta Donostiaf-Abeslari-Bazkun'aren Lendakari Peña ta Goñi'tar Xabier jaunak gogaldu ta eraturik egin zan Joxe-Mari'ren opaz Gipuzkoa-zeyan arkitzen dan Oroigalua (Monumento). Beraz, Urkola, Peña ta Goñi ta Donostiaf-Abeslari Bazkun'a, donostiafentzat omengafi dira. Oroigalu ofen ofdainbidez egin zan *Umezuf-tza*-erestitzaz aitatu dizutetan erestaldia: ta bere agefpena egin zan 1916' garen urteko Iraila'ren 24'an, Efege, uri-batzaf ta beste aldun guziak beftan arkitzen zirala; baita ere efiko abeslari ta ereslari-bazkun guziak, ta gañera, Gipuzkoa'ko 25 Ereslaritalde (Bandas) ta Donosti'ko efi guzia. Zuek geyenok egunero ikusi afen, ez degu utzi beaf garai ontan erakutsi gabe.

(Ageftzen da irudiz oraigalua)

Dakizuten bezela, azkenengo egin zuen eres-antzerki aundia, bere il-ondoren lenengoz antzeztu, argitaldu ta ezagutu da. Eres-antzerki ospatsu ta aipagafi ori da *La llama*.

Etzuen izan Joxe-Mari gaxuak eres-antzerki ofen antzezketa ikusteko zoririk. Amaituta utzi zuen ataltxo bat ez bestia.

Leyatsu ta arduraz arkitzen ziran ereslari guziak Joxe-Mari'ren azken-eresti ori entzun nayan. Bañan, jakiña da, bere sendi, guraso ta anaiak, eriotz-minduraz etzuten egikizun ofetan beriala saitzeko gogorik. Eta gero-runtz, adoretu ezkeroz ere, korapilo asko askatu beara izan zuten. Eskeñak bere anai trebe, bularitsu ta ertilari Eramun'i; bada Joxe-Mari'ren usgunea etzuen inork beteko berak bezin ondo. Ofela bada, Eramun'en egikuntzaz abiatu ziran gertutzen: ta Barata ereslariaren artezkaritzaz ikasketa asko eginik iragañi zan Donosti'ko «Victoria Eugenia»-antzokian egingo zan *La llama*'ren lenengo antzezketa. Iragarpen onek zaletasun ta zoragaritasun aundia softu zuen ereslari guzien artean. Eldu zan egun leyatu ori: 1918'gañen urteko Ilbeltza'ren 30'gañena. Egun ortan entzun zan lenengoz Joxe-Mari'ren azken-erestia. Antzoki guzia beterik arkitzen zan, ta amaigabeko oyu ta txalokeaz goraldak izan ziran, bai Barata artezka-

ria ta bai abeslari bikaiñ Kanalda, Campiña, Kosta, Alcaraz, Jordá, Donostiaf-abeslari-Bazkun ta beste antzezsideak; bañan txalo sutsu ta gogatsuenak izan ziran Usandizaga'ta Eramun'entzat bere egikizun goralga-riagatik, ta batez ere Joxe-Mari aufkezitzen zalako beragan.

Atal batzuek bestiak bañon atsegiñago entzun ziran. Lenengotik asi ta irugañen ataleraño aunditu ta geituaz dijua bere onura ta zalegaitasuna. Ederki egiña da bigañen ataleko *Sultan-ozte* abestia, ta aipagaña da bera entzuteaz batean oartzen dan berezitasuna, bai eres-neurki ta bai bere zolitasunean ere. Atal bigañen onen *Aurkotsa* (preludio) ariagaña da; gotargi xamuñ ta ugaria agertzen digu. Bañan atalik edereña ta aipagañena da irugañena; beñtan ditugu, *Tartekorestia* (interludio) izugañizko jakituriz egiña; or' erakutsi zuen Usandizaga'k ereskin-tzarako trebetasun ta ezaguntza izukoña: ori bakañi'k egiñaz bere izena beti izangozan oroigari. Atal ori ta *Mendi-Mendian'go eresgai-biltze* (epilogo) ta *Las golondrinas'en* irugañen atal-aurea (preludio) anai iruki edo

irukoitzak dira. Ta ¿zeñ esango dizutet *Sultan-mirabe* abestitzaz (coro de odaliscas)? Abesti polit, alai, xamuñ ta zoli-zolia; ta ereskidetz goxoro inguraturik beñitasun aundia erakusten digu. ¡Amaika txalo ta goralpen irabazi zituzten Donostiañ-abeslari-Bazkun'eko neskatila eñtilari tñebe ta gogatsuak ataltxu ori abestuaz! (Gerotxuago abestuko dizute neskatila abeslari-talde beñ-berak). Edeñ-edeña ta gaintasun aundikua da baita ere bigañen ataleko azken-abestele edo guzien abestia, talde-biyak abestutzen dutena. Abesti biyak egoki elkarñtu ta ziañkeran añteziz erestua, ta Donostiañ abeslari-taldeak bezin edeñki abestu ezkeru, aunditasun izugafikoa. Garaipen aundia benetan izan zuen Donosti'ko antzokian.

Donostia'n bost bideñ antzeztu ondoren asi ziran geñtutzen Madrid'tañei entzun-arazitzeke. Añtezkaritza añtu zuen ereslari tñebe ta *maisú* jakitun Villa jaunak, ta bere erakusbidez edeñki geñturik, antzeztu zan lenengoz Madrid'ko antzoki *Aundi'an* Epaila'ren 30'gañenian. Ospe ta jaikun aundiz inguraturik izan zan; ta Donosti'ko garaipena

aundia izan bazan, etzan txikiagoa izan Madríd'koa. Atal guziak izan ziran txalotu ta goralduak; batez ere bigarren *atal aútea*, ta irugarrenean *ilet-eresia* (marcha fúnebre), ta geyen-geyen *mirabe-abestia*, donostiaf neskatila abeslariak eztitsu ta goxoki abestua: iru aldiz abestu-arazi zioten oyu ta amai-gabeko txaloketaz; ta amaí aldiz abestu bazuten ere, geyagoz naiko zuten. ¡Abeslari bikaiñak dira benetan!

Madrid'en eres-antzeztu ondoren albistari guzietan eres-jakitunak (edo jakituntzat daudenak) izan zuten zer esan. Ta ¿guzien iritzia batezkua al zan? Ez. Izan ziran batzuek ganora gabeko aitzakiak esanaz, gutxitu nai zutenak goralpena. Ta ¿zeintzuk ziran? *Enadak* edo «Las golondrinas» en egazketa arin, zabal ta luzeak minduta utzi zituen biotz-kaxkafúnak. Ta ori ere etzuten egingo noski Joxe-Mari bizi izan balitza. Bene-benetan jakitunak diranak ta beren iritzia zintzo ematen dakitenak, bat-batian aitoftu zuten *La llama*'ren garaipena, ta jaso zuten Joxe-Mari'ren egikuntza beste ereslari guzien gain jafi afteraño.

Eres-idazlari ospetsu batek onela zion bere érdel-izkuntzaz: «*La llama* es una obra magna y dramática en grado sumo. Quiso Usandizaga perpetuar en su obra de arte lo que constituye la esencia de su vida, sus sentimientos, su firmeza, su espíritu...» Ta ala da: Usandizaga'k bere eresi ta abestietan erakusten digu bere izakera; au da, gogozindoa, naimen bulaftsua, biotz xamu' ta ez-titsua.

Gogoz ta atsegiñez entzun zan Madrid'en eres-antzerki eder ori, ereslari entzute aundiko batek (Borrás) digunez; bada onela dio bere eres-iritzian: «Espontáneas y efusivas han sido las demostraciones del pueblo en las que se mezclaban la ternura, la admiración y el orgullo». Bai, ariagaritasuna sórtzen da Joxe-Mari'ren egikuntza ikusiaz; ta beraz, ez degu... baimen bearik, arokeriz esateko: «guzien gain dan ereslari ospetsu ori, gure anaia da».

Orain entzungo dezute eres-antzerki óren abesti polit eta alde guzietan atsegingari izan dana. «Donostia'-Abeslari-Bazkun»'eko neskatila értizale ta trébeak arteziz abestuko

dizute, Esnaola artezkari bikain ta ospetsua-
ren zuzenbidez.

(Abestutzen da «Odaliscas» deritzayon abestelia)

Orain jakin-araziko dizutet Joxe-Mari'ren
eres-egikuntza: lenbizi, bere ugaritasuna, ta
gero berezitasun ta ongaitasuna. Jaungoi-
kuak emandako gota'rgi e'rezkoi ta ugariz,
ta gogoz ta benaz ikasiaz beragandu zuen
eres-almen inda'rtsuaren bita'rtetz, Usandiza-
ga'k ugaritu ta geitu du eres'e'rtitza asko ta
asko onuratuaz.

¿Badakizute zenbat eresti, bata bañon
bestea obeak, egin zituen Usandizaga'k?
Aitu zazute.

Pianuan jotzekuak, ogei ta bat; o'rga-
nuan, emezotzi.

Abestiak: abots-baterako, amabi; abots-
askoz ta abesteleak, sei.

Ereskintzaz (orkesta), bost; eresbatzez
(banda), bi; eres-bilduma (conjunto), bi: a'ra-
bita edo estekinez (cuerda), sei.

Eres-antze'fkiak (obras de teatro), iru.
Guztiz, *irurogei ta amabi*.

Au da: *iru* eres-antzerki (ópera), *amasei* iru edo lau ataldun gañantzi aundiko eresti ta beste *beñogei t'amasei* guztitarikoak.

Ora of Usandizaga'ren eres egikuntza.

Aundia, izugaria, ogei ta zortzi urteko bizitza bitartean egiteko, ta aundiagoa idurituko zaigu oartzen badegu bere goñputz-izakera, argal ta gaixokora.

Egitan, ugariya ta onuratasun aundikoa izan da Usandizaga'ren ereseñti-egikuntza.

Ta ¿zeñtan ageñtzen da bere onuragaya? ¿Zeñtan bere berezitasuna? Ara: Usandizaga'ren ereseñtia ez da jakitunentzat bakarik egiña, ez; baizik, bere erestiak atsegiñez entzun dituzte, bai jakitunak ta bai ez-jakiñak; au da, ereslari aundiak eta apal ta txikiak. Eñi guziaren txalo sutu ta zoragaritasunez inguraturik antzeztuak izan dira *Mendi-Mendian*, *Las golondrinas* ta *La llama*. Ta oñetan dago ereslariaren berezitasunik aundiena.

Ta ¿zeñi jañaituaz, edo zeñ irakaskintza edo eskolaren jañabidez egin ditu Usandizaga'k eresti oyek? Lenengo itzaldian esan nizuten bezela, batzuek diote Debussy'ri ja-

faitzen ziola, besteak Puccini'ri, onek Vincent d'Indi'ri, aitek Wagner'i, ta abar. Ta iritzi banatu oyek erakusten digute Joxe-Mari'k jafaitzen ziola... *Usandizaga*'ri; au da, berberaren gotarigi ta almen indartsuari.

Omen aundiko idazle batek dirauzku, Usandizaga Debussy bañon argiyagoa dala, ta Puccini bañon biziagoa ta zintzoagoa adirazitzeke.

Usandizaga'n guziak arkitu dute ereskin-tza jakintsua, berri-asmamen ta gozamen berezia; gañera, erri-abestiz zetoarkion gotarigi altsua, ta azkenez, izki edo itza ta eresia (letra y música) egoki elkartutzea. Bere ereskidetza era-berikoa da; au da, era-berikiz egiña, berri-zalea izan gabe. Esan nai det: Joxe-Mari'k, egikera-berri egokiak beragandurik, ezarten zieten bere eresti guziei beritasun onurakoia. Ez beste askok egiten duena: gotarigi (inspiración) gutxi dutelako, asmo berriak dirala-ta, bete ta inguratu abestiak ereski ugariz arau ta neurri gabe, eresi ta abestiak autsi ta ilunduaz; ta ijakiña! eresti ilun, otzak, itun ta bizitasun gabeak egiten dituzte. Ori ez da eresertia.

Ereseñti-araudiak iru ongai eskatzen ditu: 1.º *Bakoiztapena*, au da, eres-antzezlariek bakoiztu, berezitu, berekiko eresgai bitartez, antzezleriaren egikizunaz batean azaldu-ara-ziaz. 2.º Entzuleai eres-antzezleriaren gogo-izakera adi-arazi; au da, eresiz, ereseñtiaren-bitartez entzuleai igafi-arazi nola afkitzen dan antzezleria, edo tamal, edo alai edo atsegiñez, ta abaf. 3.º Eresti ta antzezleriaren egokitasuna: au da, eresti-era ta antzezleriaren izakera bata bestearen egoki izan ditezela.

Iru eres-ongai oyek oartzen dira Usandizaga'ren eres-antzeñkietan, eres-gai ta eñi-abesti bitartez edefki ta jakintsu atzalduez.

Eres-egile ta idazle ospetsu batek onela zion bere erdel-izkuntzaz: «Deja en sus obras retratada y esculpida su alma de artista, perfectamente identificada con el canto popular, que era su corazón, y con el arte, que era su inteligencia. Sí; el corazón de Usandizaga latía á impulsos del canto popular, y su arte consistía en valerse de su privilegiada inteligencia para embellecerlo más y más hasta elevarlo á la cúspide de la per-

fección, como un himno en honor de Aquel que lo infundiera en el alma de los pueblos y naciones.»

Ori zan, jaunak, ori zan Joxe-Mari, gure adiskidea, gure aberkide ta gure értilari ospetsua. Aipatu ta omenaldu zagun bere izena.

(Ilurizten da Usandizaga'taŕ sendi guziaren antzezkoa).

Ta orain, zuen entzumenak goxotasun ta atsegiñez beterik gelditu ditezen, lengo abeslari bikaiñak entzun ta gozaŕtu-araziko dizute Usandizaga'k egindako abesti polit eta xamuŕ xamuŕ bat: *Egunŕo batez*.

(«Donostiaŕ abeslari-bazkun»ak abestutzen du *Egunŕo batez*).

Jaunak: ikusi dezute nere izkuntza aŕgal, uŕi ta motelaren bitaŕtez zein zan Usandizaga'taŕ Joxe-Mari, ta zeŕ egin zuen. Badakit nik bañon askoz ere obeto ta aŕgiyago azaldu ta adiraziko zuela beste edozeñek; bañan, ausaŕtu nintzan nere Joxe-Mari'ganako maitasun aundiak bultzatzen ziralako. Guziok

gaude beartuak, bakoitza bere gaitasun ta almenez, ospegari ta goyetzgari diran erikosemeak omendu ta goraldutzera; ta inor bada donostiarren maitasun ta onespina beragandutzeko ongaiak ditunik, gañez irabaziak ditu Usandizaga'k. Egiya da donostiarak ondo erakutsita daukatela beraganako maitasuna, ta eratu dituzte bere opaz ta gorapeñez egipen oroigarriak; banan ez da aski, ez da naikua; geyago egin beart da, geyagoren aldin da euskeldunen aldez *Mendi-Mendian* egin zuen ereslaria. *Mendi-Mendian* bakart-bakart egiteak, beste ezertxore egin ez arren, emango zion Joxe Mari'ri donostiar-seme ospetsuen artean izendatzea. ¡Amaika badira entzute-aundikoen artean izendatzen diranak gauza gutxiago eginaz! Banan Usandizaga'k asko ta askoz geyago egin zuen ikusi dezuten bezela. Goralduta omenaldutagun bada aintzatuaz bere izena. Oretarako ustez izan da nere itzalditxo au, nere beraganako maitasun-agegaiz.

Eskeñak biotz-biotzez lagundu diraten ereslari ta abeslari trebe ta bikain guziei, beren laguntza ta egipen eder ta aipagarria-

gatik. Nere indañez bakañik aulak izango ziran itzaldi oek, baña *Euskal-Esnalea*'k alde batetik eta ain edeñki jo ta abestu duten eñtizaleak bestetik, asko apaindu ta edeñtu dituzte. Eskeñak guzioi.

Ta guzia izan dedila donostiañ kuñun Joxe-Mari'ren goralpenez, ta bere jayoteñi maite Donosti edeñaren aintzaz ta omenez.



ZINKUNEGI'TAR J.

Eusko-abenda

Bere sendotasuna len, orain eta gero

1919'g. urteko Joraila'ren

6'ean irakuritako itzaldia



EUSKO-ABENDA

Bere sendotasuna len, orain eta gero

ANDRE ETA JAUNAK:

Onelako itzaldietan, askotan beintzat, itzalaria entzuleen aurrean aurkeztean, bere lenbiziko itzak, bere gaieztasuna dala-ta, entzuleen ontasun eta azkespen babesean jaftzeko izan oi dira. Nereak gauŕ ez dira oŕtarako izango: zuen ontasuna onera etoŕtzeaz agerŕtu dezute; nere gaieztasuna lan onek erakutsiko du, eta azkespena, zuen azkespena neretzat ez dizutet eskatuko, nik egin nezakena egin det-eta; zuen azkespena ni eginkizun onetara jaŕri nautenentzat izan beaŕ du: azketsi itzatzute ba, zeŕ egiten zuten etzekiten-eta.

Itzaldi au egiteko aukeratu dedan gaia-
ren gañantzia adirazten jañdun beañik ez det,
zuen arñean ez dakianik ez dago-ta. Gure
zañetan eusko odola daramagunok osatzen
degun abenda, pizkofa, sendoa ta zaintsua
zalako aspalditik beste abendaen arñean zein-
tzen zan, berezten zan, eta edestilariak (kon-
dairazaleak) eta jakintsuak ala aitoñtzen
zuten.

Gauñ lengo sendotasun ura asko gutxitu
dala edozeñek igañtzen du; edozeñi entzuten
zayo, eta zuek ere bein baño geiagotan esan
eta entzungo zenduten oraingo gizaldia len-
goa baño aulagoa dala, oraingo gizonak len-
goak egiten zituzten lan eta bizikera askota-
rako ez dirala gauza, oraingo gizonak lengoak
baño gaxoberagoak dirala, otz edo beroaren
bilduñ geiago dutela eta... gaztegorik iltzen
dirala.

Samingañia da au noski, baña ez samin-
gañiena: geiago samindu izan nau abendaren
beeratze au, aultze au, endakatze au, nai-ta-
ezekoa, alabeañezkoa, gelditu ta eragotzi
eziñekoa dala eñiak uste duala oldozteak.

Baña, jaunak, uste ori okeña da, gaitz ori

zuzendu ditekena da, sendatu ditekena da; abenda beñiz indartu diteke, sendotu diteke: eta uste okeñ oñen oñdez beste uste zuzen au sartu beña da eusko-abendatañen artean, eta auxen da lenbiziko lana bide onetan zerbait iritxi nai ba-degu.

Gauza bat irixtea ezintzat eta oñetarako egiten ditugun lanak alpeñikakotzat etsitzen ba-ditugu, eginkizun oñetarako adore aundirik ez degu izango. Iritxi nai genduken edozeñ eziña dala uste ba-degu, sinistu jaunak ez degula iritxiko, eta eragozkirik nagusiena eziña dan ustea bera izango degula. Bestera beñiz eziñekoa dirudigun zerbait, zala baña egin ditekena dala uste ba-degu eta egiteko nai ziñezko ta beroaz lanari ekiten ba-diogu, alotegabe itxaron iritxiko degula; iritxiko degun uste osoa ta irixteko nai sendoa gure bidearen eñdia edo geiago igarotzea da.

Oñegatik eusko-abenda auldua, eñkindua ta endakatua ikusteak baño min geiago, samintasun aundiagoa ematen duana, abenda au lengo sendotasunera, lengo kemenera, lengo bizkoñtasunera ezin biñtu diteken oztearen ustea da. Eta osoro, zin-ziñez adipe-

tua nago euskeldunen burutik uste au ezabatzen ez ba-degu, kentzen ez ba-degu, botatzen ez ba-degu, gañerako lan guziak alpeñikakoak izango dirala. Eta bestera, au egin ezkerro abendaren sendotasuna irixteko bidean asko auferatu izango degula.

○ Baña gauza bat iritxi ditekena dala uste izatea ez da aski; uste ori bakañik, luñean botatako azia berotasun eta ezkotasunik gabe bezela da; au eñnetzen ez dan bezelaxe, ura ere eñneko ez dan ustea da. Usteak egitera iritxiko ba-dira, nai izatearen berotasuna beañ dute.

□ Jakintza-añgia bide detala, eusko-abenda beñiz pizkoñtu ta sendotu ditekene ustea zuen adimenetan eta eusko-abenda indañtzeko ta obeagotzeko naitasun beroa zuen biotzetan sañtzea iritxiko banuke, gañf emen esaten ditudan itzak alpeñikakoak ez dirala sinistuko nuke.



¿Abenda zeñ da? Abenda deitzen zayo, abatz-bidez (*por herencia*, eñderaz) ondorengoai ezañtzen zaizkion zeingiak (rasgos,

caracteres) naiz gorputzean eta naiz gogoan dituan gizatalde, beste gizataldeetatik bereziari.

Eta guk euskaldunak deitzen geranok, Euskaleña edo Euskadi osatzen degunok, ¿abenda bat egiten ote degu? ¿Abenda izena aitzeko aña eskubide ematen diguten, beste erietatik berezten gaituzten zeingirik bai-ote degu?

Jaunak: eguzkiaren argitasuna bera ukatzen da eta guk eusko-abenda deitzen diogun onen abenda izatea ukatzez ezin gindezke afitu. Baña edestiak (historiak) elejakintzak (lingüística) eta gizatzazkondeak (antropología) besterik erakusten dute: eta iru jakintza oyek batera datozen ezkerro sinistu genezake.

Baña jakintza oyek esaten dutena aztertzen orain sartu gabe—asmo ori ez dalako afitu dedana — gizatzazkondean jakintsu-jakintsuak diran batzuk esaten duten zerbait esango dizutet. Ara Arantzadi'tar Telesforo'k aitatzen dituan Collignon'en itzak:

«Euskera itzegiten dan lañalde guzian, ezagutzen diran beste abenda naiz edesti-

aurreko ta naiz oraingoan antzik ez duan abenda berezi bat bai-da: Auna-mendiren alde batean eta bestean, auzoko ozteetatik (jendeetatik), naiz España'koetatik naiz Pantze'koetatik berezten dituan aña alkañenganatzen dituan gorputzeko zeinge morfodoka eta sendi-tankera (aire de familia) bai-dira... Gañera ikusmenak luñalde onetan guzian ezagutzen du, oraindano Pantze'n eta Africa'ko Ipañaldean aztertu al-izan ditugun guzietatik bañu-bañuko berezitasuna duan gizataldea: Abenda onek ematen dio Euskaleria'ri ain berea duan eredia, eta eusko-abenda izena berari bakarik dagokio.»

Eliseo Reclus'ek esaten zuan:

«Askitzak (tradiciones) ospatzen duten azpiratu eziñeko kemendun dan eta gure egunetan ere askotan bere leñen (heroísmo) argibideak eman dituan eñi ori ¿zeñ eñi da? Bere lenengo jatoria, ¿zein da? Europa ta ludiko beste eñien artean ¿zein dira bere aideak? Erantzun ezin ditezken galdeak dira auek, Euskotarik, ezin obeki, ezkutuko abenda dira. Beste gizon guzien artean bakartuak jaraitzen dute, Anairik etzaye ezagutzen.»

Arantzadi'tař Telesforo'k eusko-eredua (tipo) onela elesten (describir) du:

«Eusko-ereduak burua estua baño zabala geiago du, baña geiegikeri gabe; eta zabalunerik aundiena kokote zapaleko auberñiařak, beařnetarařak eta asturiařak bezela oso atzean ez du, ezta oso aũean ere, ezpada belarařien gañetik; *baldoki aundikoa* da beraz, au da, españař emakume edestizunlari (novelista) batek, gizonaren edeř-eredutzat elesten duanaren oso besterakoa; baña ez degu ořegatik, zeřgatik eta zeřtako naigaberik izan; guretzat aski degu gure emakumeen atsegin izatea; besterenak, edestizunlariak izan edo ez, ez digute kezkarik ematen.

»Collignon'ek ageřtzen duan beste zeingia, eta nik nere adia ezara niona, *matřail ezurařaren estutasuna* da; zeingi onegatik abenda zurien ařtean goiena euskoa dago, ba onegatik beltz, ori eta belzgořietako geienetatik beste zuriak baño geiago berezten da. Kokozpea, notin (persona) igarařean mami gutxikoa ageřtzen da, eta guziak egiten dute ařpegiaren azta (peso) gutxitzea, eta ořegatik buruak gařondo (cerviz) gañean au ma-

kuřtu gabe *eraka* (equilibrio) *erosoan* jařtzeko ařtzen duan egokera gara (coronilla) goratua eta bekoki beratua da, gara kokotepea bařno aundiagoa da, okotza biltzen da. Euskotařentzat jařkera au *berezkoa ta tolesgabea* da, Broca'k berak esan nai zuana uleřtu gabe, ařkitu zuan kaskaezuřaren ondoaren soin-atalkerak irařgitzen (revelar) duan bezela; kaskaezuřa bere ondotik lenbiziko lepaezuřarekin, giza abendaen ařtean lauonęekoetatik geiena berezten dan lauan (plano) lotzen dana eusko-ereduarena da. Au da, euskotařaren buruaren jařkera eta mařrail-ezuřaren era orokořa (general), diran guzien ařtean abereen antzik gutxienekoak dira, nabařmentasun gutxienekoak. Eta gai onetan bai arazotu beař degula eta ondo indařtu gure mařrail-ezuř eta ořtzak, ludi saltzale onetan, ozkatzen ez duana bera ozkatzen dutelako.

»Oraindik aitatzeko dagon beste zeingia bai-degu ařpegian. Suduřa luzea izatez gaņera naiko estu ta iřtena da; eta ziyo (motivo) au bat geiago da, euskotařa zurietatik at ezin atera al izateko. Zaldi-ařpegia duten

arabiarrena bezin makurra ez da, ezta judaierena bezela buzoka moko antzekoa ere; euskoa, gañera abenda oyetatik berezten da, oyetan guzia arpegi orazea (perfil) dalako eta begiak uratuak eta alborantza dituztelako, euskoaren begiak beriz *biribilagoak* eta oso *aufean* eta baldokiak zabalak diralako. Suduraren garaitasuna geiago nabaritzen da matrail alboak atzeratuak ditualako.»

Ikusi dezute ba jaunak, eusko-abenda bai-dala eta bere zeingirik nagusienak zein diran; orain ikusiko dituzute abenda oreta-koak dirala ukatu ezin dezateken batzuek. Ara tolosar bat (1); beste au bizkaitarra da, Zamudio'koa; beste au ere bizkaitarra; beste au beriz ementxe Donosti ingurukoa. Eta abendako gizon batzuek ikusi ditugun ezkerro, emakume bat edo beste ikustea ere ongi izango da. Ara emen etxekoandere bat: azpeitarra da; ara beste bat, bizkaitarra, Dima'koa.

(1) Itz oek esanaz, aukerazko irudiak erakutsi zituan eun zurian. Beste aldi askotan ere erakutsi zituan: irudi oiek emen ez jafi aeren, irakurleak antz-emango dio nun eta nolakoak ziran. (*E. Esnalea*),

Abenda guzietan izan oi dira, geienen neurietatik ateratzen diran bat edo beste: eusko-abendan ere bai-dira eta baten aditzera beintzat guziak izango dezute. ¿Noik ez Alzo'ko aundiaren aditzerarik? Bere aditzera bai baña askok ez dezute jakingo nolakoa zan: laxter ikusiko dezute. Alzo'n jayo zan 1818'an: bere izena Eleizegi'tar Migel Joakin: bere aunditasunaz arituta eriz-eri erakustera eramán zuten; España'ko ta Europa'ko eri askotan ibili zan: España'ko, Pantze'ko, Inglateña'ko ta Portugal'ko bakaldun edo eregeak ere ikusi zuten. Ara bere neurriak: luzean 2 neurkin (metro) ta 27 eunen (zentimetro); zabalean, eskutik-eskura, besoak zabalduta, 2 neurkin eta 42 eunen: bere azta (peso) 212 kilo; bere oñari zegokion arkai edo ormarik inun etzalako beti berekin eramaten zuan, eta 39 neurkin-eunen (zentimetro) luze zan: bere esku-zoñoak (ganteak) beatz aunditik txikira 31 eunen ziran; bere ginbala (sonbrerua) 62 eunen biribilean. Bere aulkiak, eseritokiak, lufetik gora 60 neurkin-eunen, atzetik auffera 42, eta albo batetik bestera 50.

Altzo beñtan il zan 1861'an.

Orain ikusiko dezute, baita bere aulkia, neuria, orkai edo orma, eskularuak eta ginbaia edo sonbreroak ere.

Abenda au jakintsu askok ospatu dute bere sendotasunagatik. Jakintsuen iritziak orain entzutea atsegin izango litzaizuteke noski eta neri ere bai esatea, baña orék aldia igaro ondoren zeron adimeneko begiaz ikusi dezazutekenak aña etzinduteke aseko, eta orégatik naiago det zuen adimenetara argi pixka bat zabaldu, abendaren lengo sendotasuna ikusi dezazuten.

Eusko-abendak sortu dituan edo beretzakotu eta erabili dituan jolas, dantza, joko ta oiturak, naiko argitasun ematen dute abendaren sendotasuna ikusteko; poñdon-dantza, brokel-dantza, jofai-dantza, ezpata-dantza, ez dira gizon aul eta erkiñen dantzak, — auen dantzak zein dantza diran esan bearik ez det, ongi dakizute-ta — dantza oyek sendotasunak berak eratorí dituan dantzak dira. Iku-si ala dan edo ez: ara makil-dantzariak; ara zoñtzikoa dantzatzen.

Zama-jasotzeak eta pulsoan jasotzeak,

palanka botatzeak, ari-zulatzeak, aizkol-jokoak, salto-jokoak, estropadak, ez dira aulen jolas eta jokoak.

¿Eta pelota? Ez dakigu, batzuek uste duten bezela euskaldunak berak asmatutako jokia dan ala beste eriren batetik ekañia dan, baña berak asmatua izan edo berentzaketua izan, baidakizute joko onetan euskaldunai eraman dionik ez dala izan eta ofegatik euskaldunen jokia deitzen zayola; badezute onoko esaera onen beñi: «Euskaldun batek, egiz euskaldun bada, iru gauza beañ ditu: *oñez ibili* beañ du, sagañdo-zalea izan beañ du, eta pelotan jakin beañ du. Eta bidez esan dezadan: zoritxañez euskaldun askori sagañdoa edaten e!zaie aztu, baña oñez ibiltzen eta pelotan jokatzen bai. Pantzetañ sentatzale jakintsu Tissie'k esaten du: «eusko-abendak bere bizkoñtasuna eta zailtasun nekaitza, bere joko abendatañ (*nacional* da bere itza) oni zoñ diozkala». Au egia da noski, baña nere ustez erdizka bakañik; eusko-abendak bizkoña ta zala dalako soñtu edo beretu zuan joko au, eta gero joko ofek berak eutsi zion abendari bere bizkoñtasun eta

zailtasunean. Ara irudi batzuek, jokatzeko indar̄ka asi ta okērtze ori eskatzen dituan jokoa, sendotasunaren jokoa dala esan ditekē. Sendotasuna agērtzen duten jolas ta joko oyen adibide bezela ara emen Iztueta'k bere idazti *Gipuzkoako dantzak* deitzanean edesten (kontatzen) dituan batzuk:

Orain dalarik 50 ur̄te - au 1824'an idatzizuan - Billarreal'en 20 gizonēk, uzta'̄r idi aldiarik onenaren kontra tiraka; baita irabaziere. Beasaingo Leunda'k eraman zituen or̄du ērdi baten bar̄uan, bere ēfiko plazatik, Billafranka'ko eskaraz edo pōrtalera, ama'̄r anegagari, gu'̄r̄di batean tiraka, zeñean irabazi izan zuen onza bat ur̄e, apostu berean. Ikusi det Azpeitia'n, Abitain esaten zayon base'̄ri bateko mutila plazaren goenetik bar̄eneraño bizka'̄rean eramatzen 24 a'̄roba bur̄ni.»

«Elgoibar'ko anai-a'̄reba batzuek jaso izan zituzten orain sei ur̄te, zo'̄rtzi anegagari, onza bat ur̄e apostura egiñik, lu'̄fetik lepora lau anega ta ērdi anayak eta iru ta ērdi a'̄rebak.»

•Makilufutian tiratzen dute, eskuiko eskuaren a'̄renengo iru beatzekin ērdi-ērditik

artu-ta besagain txit bide luzean. Ikusi ditut artzai-mutilak 60 laurka edo kuadroan makila botatzen dutenak.»

«Inoiz ere ez da agertu izandu makilarekin saltatzen euskaldunari alderatu zaionik. Ezagutu izan det nere jaiot-erian Antonio Irastorza, anka bakarekiko gizona, zeñari suge batek eldu ziolako zortzi urte zituen denboran, moztu zioten bestea, eta ala ere saltatu oi zituen makilarekin salto bakarean aldatu-ta, 31 oñ, eta txingo bi ta saltoan 58.»

«Ba-dira Gipuzkoa'n artzaiak gauko egunean ere makilaren gañean gorputza airean dutela, lurik oñekin ukitu-gabe 80 laurka edo kuadroan juango lirakenak. Ureta esaten zioten Amezketar bat ikusi izan det, opojuntuan eta esku utsik amairu oñean saltatzen; baita beste bat ere eri berekoa, txingo bi ta saltoan, ogeita amar oin igarotzen zituena; eta abiadurarekin ogeita emeretzi.»

«Orain diralarik ogei ta sei urte gutxi gora bera, bi gudari edo soldaduk bagajian zerratela Jose Domingo Bañendaingo beasaintara bere idiakin Tolosa'rañoko ustean, andikan ere auera artu zuten gogofean; baña

iluntzearekin batean, bide aundiaren efdian, gofdotzkerarako beren alfajeak izan aŕen biak, akuŕuarekin galanki jiponaturik, etxera zan eskuan ebaki txiki bat beste zauririk gabe.»

«Azkenengo franzestean Eŕnialde'n bizi zan Bautista Bidanitaŕari juan zitzaiozkan bere etxe-atarira Tolosa'tik bi franzes gudari, oŕo lapuŕetara beren alfaje aundiakin; eta bien kontra peleatu zan poŕtizkiro Bautista makilarekin. Alfajeak ematen ziozkaten kolpeakin txit moztutzeraño ekaŕi ziotenean makila, otsegin omen zion emazteari, bota zegiola anka-taŕtera gelako aŕtearen atzean zegoan beste makila lodiagoa, eta onek aren esana egin bezain laxteŕ, eskuetan zerabilen moztua etsayen batari begietara tiraturik, bestea anka-taŕtetik altxatuta berarekin zatitu omen zituan ezur ta mami franzes biak, luŕetik jekitzeko gai etziraden moduan.»

«Ez dira oraindik iru urte, bi gudari agintari zaldiz eta beste bat oñez, beren alfajeekin Tolosa'tik Donosti'ra zetozela Billabona-ekin Andoain bitaŕtean, Juan Jose Iguayen Zizurkildaŕak, irurak zatitu zituala makila-

rekin, ezerezkeriaren baten gañean asafetu ziradelako.»

Palankarien artean aldi artako onena bezela Juan Bautista Mendizabal Zaldibiataña aitatzenda, eta beragatik esaten du: «Amabost libráko palanka ixuririk gabeko toki zelaiean bota oi zuen zuzenkada edo *á pecho*, irurogeita bost oñean; jira erdian, irurogei ta amaf oñean; eta zankape, berogeita amairuan.»

Eusko-abendak izan dituan gizon sendoen artean aitatu beaf det *Ansonekoa* deitzen ziotena, Urduliz'en (Bizkaya'n) 1811'n jayua; bere sendotasun eta indafagatik ospetsua izan zan; gizon zangaña, baña egoki egiña zan bera. Bere sendotasuna ageitzen duten gefratu bat edo beste esango dizutet.

Urduliz'ko erota batean erotariak upel izugafi bat erabili nai zuan bere tokian jartzeko (berogeita amaf kintal baño geiago zan upel ura) eta ezin zeikela zirudin; erotariak ori egiteko auzokoai deitu zien baña beren alegin guziak alpefik izan ziran. Egingo etzutela etsita uztera zijuaztela, batek esan zuan Ansonekoa'k lagundu ezkerro

agian egingo zutela. Deitu zioten eta bi bur-
nizko agairokin etoñi zan eta besteren lagun-
tza beañik etzuela esan eta, agai ayen bidez
jaso zuan upela alde batetik eta indañka
aundi gabe eñotariak nai zuan tokian jañi
zuan.

Beste batean, Laukiniz'ko jaietan, ango
arñandegi batean, beste askoren artean bi
gizon, bat Laukiniz'koa ta bestea Mungia-
koa, biak beren eñietan indañtsuentzat zeu-
denak, zeudela sañtu zan Ansonekoa: onega-
tik esaten zana egia ote zan jakiteko asmoa
añtu zuten bi gizon ayek; eta lenbizi moskoñ-
tzeko arñdoa patañakin nastu-ta eman zioten.
Erariak zeñbait auldu izango zuala uste zute-
nean, pulsurako aupada egin zioten; baietza
eman zuan baña ageñkionik (prueba) egiteko
betarik ez; auñezkaria asteko geñtutu zan
bezin laxteñ Ansonekoa'k eldu zion bulañetik
eta besapetik, une batean bere besoen goi-
beñdiñean euki zuan eta gero eñazki bestal-
dera mai gañetik bota zuan.

Auñezkariarentzat au iseka (buñla) aun-
dia zan, eta lagunarekin alkañ añtu-ta, arñgiak
itzali ta makilaz ebakitzea bururatu zitzayen;

eta ala etxeko atetik íftetera zijuanean gizon batzuek eraso zioten; orduan lenbiziko arapatu al izan zuanari eldu zion, eta bere besoaz buruz gain jaso-ta jangelara eramán zuan; emakumeak karaxika an zebiltzan zer gertatzen zan etzekitela; Ansonekoa'k esan zien: *eztago bildurik*, eta argiak piztu zituztenean ikusi zuan bere lengo auzekaria zala, eta *¿Zu zera? Uste nuan señorita bat ziñala*, esanaz, esku zabalez laztantzen bazuan bezela bi zaplateko edef eman-ta utzi zuan.

Beste batean bi gipuzkoar, gizon ospatsu ura ezagutu nairik juan ziran. Ansonekoa bere soroan lanean ari zan eta berari galdetu zioten, berak ezagutu nai zuten Ansonekoa ospetsua nun bizi zan ote zekian. Onek bere alboan zeukan goldea pertika muturretik esku batekin artu eta makila arin bat bazan bezela jaso-ta, besoa luzatuaz esan zien: Antxe.— Bi gizonak arituta esan zioten: —Ansonekoa zerorek izan beaf dezu. Eta erantzun zien: —Amak ala esaten du.

Agian esango diazute indartsu bat edo beste edozein abendatan izaten dala eta nik

aitatu ditudan auek ez dutelaabendaren sendotasuna erakusten; ba-diteke ala izatea, baña erkindutako zuaitzak igali (fruto) on gutxi emango ditu eta endakatutako abendak abendatar sendo gutxi: gure abenda txikia da eta zenbatuko (kontatu) ba-lira gure abendak izan dituan ofelako sendoak eta beste abendatakoak batz bestea gure abendan askoz geiago izan dirala ikusiko litzake. Baña auek aldi batera utzita ere, lenago aitatu ditudan dantza, jolas eta jokoak etziran bat edo besteren dantza, jolas ta jokoak, baizik efi guziarenak eta efi guziaren sendotasuna ageitzen dutenak.

Euskaldunak beren jolas ta jaietan bakarik etzuten ofdea jaitzen agirian beren sendotasuna, baizik beren lanetan ere bai: lenago jokoan artean aitatu ditudan aizkolketa, aifizulatzeak, afaunketa, ez dira joko utsak; joko baño lenago euskaldun askoren eguneroko lanak ziran oyek.

Zuetako geienak ikusi izango dituzute laiariak, len aña ezpada ere oraindik ikusten dira-ta: baña çiñoiz gelditu zerate lan ofek eskatzen duan sendotasuna oldozten (pensa-

tzen)? Lankin edo ereminta oyek, laiak, 7 kilotik 8'ra tarite izaten dira bakoitza; laiari bakoitzak birekin lan egiten du. Ara nolakoak diran laia oyek. Esku banatan artzen ditu, buruz gora jaso eta gero neurkin erdi bat inguru luzean sartzen ditu luza azpikoz gain jartzeko; ara nola lanegiten duten. Lan oretan egun osoa igarotzen dute, eta ez gizonak bakarrik . . . emakumeak ere asko dira egiten dutenak. ¿Uste dezute, jaunak, beste abenda askotako gizonak (emakumeak zerik esanik ez dago) lan oretarako gai dirala?

— Oña beste lankin edo eramianta; zer dan antza emango diozute; goldea da. Baña ez uste abereak lan egiteko danik; gizon bat edo bik edo emakume bat edo bik erabiltzen dute golde ori; ori luzean sartu ta erabiltzeko sendotasun pixka bat bearko dala esan diteke.

Baña ori guzia aski ezpalitz gure abendarren sendotasuna irargitzeko (probar), bere irautza, bere oraindik izatza aski litzake. Sendoa, indartsua izan ez ba-zan ¿gaur eusko-abendarik izango zan? Ez. Eunki ta eunkietan, notin gutxikoa izan azen bere inguru:

ko ugarien artean irautea sendotasunaren argibide bikañenetakoa da.

Sendoa, sendoa izan da eusko-abenda; egaur ala ote da?

* * *

Jaunak: igaro degun sail atsegintsu eta pozkaritik beste sail onetara aldatzean biotza atsekabetu eta iluntzen da; abendaren edertasun bikaña ikusi ondoren, edertasun oren galtzea ikusi bearra gauza negargarria da; baina au ez ikustearren begiak itxiko baginitezke edo bestaldera zuzenduko baginitezke, ez ginake abendaren seme zintzoak izango.

Gure abendak sendotasuna asko galdu duala, euskoa asko beratu ta auldu dala irargitzeko itz asko esan bearrik ez det, guziok adipetuak zaudete-ta. Gaurko euskalduna gaxo-beragoa dala, otzari ta beroari bildur geiago diola; aize-babesaren bila geiago alegintzen dala, lanean erazago nekatzen dirala. Eta bildur geiago izan azen, gaxo-bideai igesegiten geiago alegindu azen. . . geiago gaxotzen dirala guziok dakizute.

Utzi une batean efi aundietan bizi diran euskaldunak eta efi txikietakoak; basefitarak, eusko-abendan oraindik sendoena diranak, begiratzen ba-ditugu ere... ikusiko degu, edo obeki esateko ez degu ikusiko, len aña indar-jolas, len aña sendotasun agefkai oyen artean. Laiketa eta ofelako beste lan gogofetako gauza ez diran asko arkituko ditugu: jai egunetan len aitatu ditugun jolas, dantza ta jokoetara jo beafean, arandandegietara jotzen dutela ikusiko degu, eta an igaroko dituzte egun osoak zurutean, eta au egiten ez dutenak etxean lotan igaroko dute egun guzia. Eta au, jaunak, ez da gizon sendoen bizitza.

Iñoiz edo beriz indar-jokoren bat edo beste ikusten degunean, edo bere befi izaten degunean, astakeria dala iduritzen zaigu eta esaten degu. ¡Ainbeste itxutu gera, eta ainbesteraño galdu degu sendotasunaren eta indararen edertasun-ustea! Astakeriak izango dira indar-joko oyek gauko gizon aul, efkin eta endakatuentzat; astakeriak izango dira astakeri oyek egiteko gauza ez diranentzat. Astakeriak izango dira, baña Euskaleria'n

astakeri oyek maizago ikusten ziranean gauñ
aña gaiztakeri etzan ikusten, astakeri oyek
gogo (anima) usteldua daukatenak ezin egin
ditzatekenak dira-ta; aspaldiko esaera ta
maiz aitatzen dana da *mens sana in corpore
sano*, baña lenbiziko esan zanean bezin egia
gauñ ere. Astakeri geiago ta gaiztakeri gu-
txigo ikustea obe litzake gauñ ere. Astakeri
ta guzti ere sendotasuna ohea da, abenda,
pipiak jotako gizonez betea eukitzea baño.

¡Noñk euki lezaken orain mañgolaririk
bikañenaren trébetasuna zuen begien aúfean
lauñka alege ta itzaltsu bat zuen aúfean egi-
teko! Antxe jañiko nizkitzuteke, Euskaleñiko
eroetxe aundiak betetzeraño ugaritu diran
eroak; antxe mañgoztuko nizkitzuteke, zuek
guziak oñ nunnai askotan ikusi dituzuten
biotzeko miña egiten zayenak; antxen auñ-
keztuko nizkitzuteke oñ ta emen ugari ikus-
ten diran eñgel (imbécil) eta alotzak (idiota);
antxe urdaleko edo *histérico* deitzen zayon
txañaldiak izaten dituzten emakume-talde
izugañiak; antxen beren kirioak (neñvioak)
ezi ezin dituzten gizozte ikaragañiak; antxe
erakutsiko nizkitzuteke oñ eta emen dabil-

tzan goñmutuak; antxe gaitzepelak (tuberculosis) mañazkatutako taldeak, gaugalenak (escrofulismo) menderatutako aurr eta gazte zenbatu eziñala; jayo baño len eta jayo-or-duko iltzen diran aurr ozte ariñariak... Eta zuen gogoa ikaratu-ta, izutu-ta, geldituko litzake.

Eta sendatzaileak eri-ikusten gabiltzanean ikusten ditugun gabetasun asko ikusiko baziñuzteke... Entzuleen aurrtean sendatzailearik aurrkitzen ba-da, oraintxe beurrtean oroituko da, aulduak eta erkinduak zeudelako, ez gaitzaren indaurragatik, il diran asko eta askozaz.

¿Zeurr ekaurr du gure abenda zaurr au, lenago bere sendotasunagatik ain goraldua izan zan abenda au, gaurrko egoera tamalgaurr onetara?

Jaunak: eragile (causa) asko dira, eta guzien beurr emateko betarik ez dago, baña nagusienetako batzuek aitatuko ditut, eta guzien gañetik, guzien iturrburu bezela, gure erian ainbeste indaurrtua dagon ugourrkeria, erari alkondunetarako zalekeria.

Au da gure abendaren kalteguillerik aundiena; au da euskaldunak biziro, adoretzu,

zin-ziñez eta gure indař guziaz kalteztu ta auřezkatzen ez badegu, eusko-abenda menderatu, puřukatu, ondatu, zifzildu eta ezeztuko duana.

Au euskaldunai ařgi esan beař zaye, abendaganako maitetasunik ba-dago beren neuřiak ařtu ditzaten... eta lenagotik dauzkaten uste okeařak kentzeko. Zeař kalte egin zezaken asko bururatu gabe esan zuan noski Meageař'ek:

Gizon bat ařdo bage
Dago eřdi-ila,
Mař-mař dabilta třipak
Ařdoaren bila;
Baņa eran ezkeru
Ařdoa txit ongi
Gizonik txatařenak
Baliyo ditu bi.

Guziya bestera esan balu etzegon ain gaizki. Ařdoa txit ongi eran ezkeru gizonik bikaņaenak ere gizon-eřdirik baliyo ez.

Beste esakun au eřderatik euskeratua izan beař du; euskeratzalea Eřnani'ař ipuilari ospetsu Ituřiaga zan: *Ařdo purua ta bara-*

tzuri gofdiña—*Oyek egiten ditek mutil-ariña*. Onek ere esakun ori geitu balu ardo puruak mutila ariña burutik egiten duala esanaz, egia izango zan.

Ardoak—eta oraindik geiago beste erariak, pañak eta abar—pixkoitzen dutela ta indartzen dutela uste izatea uste okeña da.

Moskoak moskoaldian nolakoak izaten diran ez dakianik ez dago zuen artean; edo lufean etzanik nafezka txerrien antzera—azketsi itz au, *alaxe da-ta—eta gizonari gizon izatea ematen diona, adimena, osoro ilunduta, edo oñenbesteraño irixten ez ba-da zabuka ta ibili eziñik, eta orduan ere adimena ilunduta, nastu-ta zer egineta esaten duan ez dakiala, edozer gaiztakeri egiteko gertu, Jaungoikoa'ren eta gizonen bildurik gabe, gauzarik nabarmenenak egiteko lotsarik gabe... eta oñen atzetik gogoan eta gofputzean dituan kalte izugarriak.

Baña ez da beti oñenbeste moskoitu bearik; dirudienez moskoitu gabe, baño egunero asko edaten duanari ondoren kaltegarri berberak etortzen zaizkio. Baña gizonari eta abendari era oñetan etortzen zaizkion kalteak

izugarriak izan aŕen, abendari beste era batera aundiagoak etoŕtzen zaizkio.

Ugoŕkeriak abendari ekaŕtzen dizkion kalterik aundienak abatz-bidez (por herencia) datoz, au da, eraleak sortzen dituanak jatoŕitik dakarten aultasunetik, beratasunetik: ikusten ditugun alotz eta eŕgelak, eroe-txeak betetzen dituzten eroak, biotzeko miña egiten zayenak, goŕputz-daŕdara dutenak, auŕ sistŕin eta maskalak, jayo oŕduko iltzen diranak, gazte-gaztetatik gaizkiĕ egiten diranak, eŕietxeak betetzen dituztenak, beren bizi alegea ta labuŕa pipijoak bezela igarotzen duten gaitzepeldunak (tuberculosos), askotan eta askotan ez dute beste etoŕbiderik: beren gurasoen edo gurasoen erari-zalekeria.

Abendaren endakatzale beste gaitz askoren aŕtean nagusienak bezela jaŕtzen diranak zabaŕeria (sifilis) eta gaitzepela (tuberculosis) dira.

Gaitz oyek eta lenago aitatu ditugun alotz, eŕgel, biotzeko miña egiten zayenak, eroak eta beste garuneko eta kiriotzako (sistema nervioso) gaizdunak, kalte aundiak ekaŕtzen dituzte abendaentzat, baña auek

ere abendarentzako kalterik aundiena lenago ugoñkeriarenaz esan dedan bezela, beren ondorengoai ematen dieten abatza (herencia) da. Gauñ maiz geñtutzen dana ikusi-ta giza-dia (sociedad) erotu dala esan diteke. Abereak soñtuerazteko, soñtzaleak aukeratzen dira; begiratzen da auek sendoak, osasundunak diran ala ez; ondorengo aberea ona, sendoa, osasunduna izateko neufiak añtzen dira. Baña gizonak bere semearen andregai edo alabaren senañgaiari osasunez nola dabilen ez dio galdetuko, baña zakela betea dakañen ala ez galdetzea etzayo aztuko. Ondoren datozenak izan ditezela eroak edo eñgelak edo aulak edo gaxotiak edo nola naikoak eta beren bizi guzirako zoritxañekoak, ez da ajolik; zakela betea ba-da, jauñera! Gezuña dirudi baña guziok dakizute egia dala.

Gaizki egindako ezkontzak, ezkondu beañ ez lutekenak ezkondata abendari zuzenean kalte egiten dioten bezela, zeañka ba-da ere kalte egiten dioten beste batzuek ba-dira: ezkontzen ez diranak, mutil-zañak dira. Zenbatzak (estadística) erakusten dutenez, go-

goaren, adimenaren eta gorputzaren erikoitasuna aundiagoa da ezkondegabekoen artean ezkonduetakoen artean baño: erotzen diranak, noíbere burua iltzen dutenak, gaizkileak ere geiago dira ezkondegabekoen artean ezkonduetakoen artean baño; il ere geiago egiten dira; beraz ezkonduak luza-roago bizitzen dira, zaíagotzen dira. Baña abendari egiten dioten kalterik aundiena abendatar beírik ez soíteza da.

Abendaren sendotasuna ta indaía abendatarén sendotasunak egiten du, baña baita ugaritasunak ere; eta ugaritasun ori irixteko bideak ez jaíteza zeaíka bada ere abendari kalte egitea da. Batez ere eusko-abenda bezela abendatar gutxiduna bada; unei, míloi askoko abendarentzat mutil-zaí batzuk gorabera kalte aundirik ez diteke izan; baña eusko-abendarentzat, unei, míloi batetik gorra asko ez dituan onentzat mutil-zaí gutxi ere asko esan nai dute.

Gure abendak beste oben bat ere bai-du, eta oben ofen ondorenak beretzako kalteak ekaí dizkio: lenago aitatu ditudan jolas eder eta dantza bikain ayek, sendotasunak soíte

tuak eta sendotasunari eusteko biderik egokienak diran dantza ta jolas ayek aztutzea, baztertzea, gutxiestea, izanda gure abendaren obena; bere-berekiak dituan jolas eta dantza ayek utzi ta beste abenda kaskařago, aulagoen oitura, dantza ta jolasak arřtu ditu. Eta bere obenaren zigořa bere aultzean, bere endakatzean arřzen du.

Eusko-abenda zař-zařa dalako nai-ta-ez il beař duala, ez daukala sendotzerik, bere gazte-aldiko sendotasunak beřiz ez biurřtzeko aldegin zuala; abendak gizonak bezela beren auřtzaroa, gaztaroa ta zařtzaroa dituztela eta auek bezela azkenean eriotza, esaten dutenak ba-dira eta au jakintzaren izenean.

Uste auek eta geroxeago aitatuko ditudanak ez dira noski oraindik asko sařtu euskaldunen adimenetan, bařna sařtuko balira kaltegařiak izango lirake, eta uste oyekin datozenai bidera aterata esan beař diet, jakintzak ořelako gauzarik ez duala esaten, jakintzak ořelako gauzarik ateratzeko biderik ez duala ematen.

Abendaen bizitza ez da notiřnen (persona) bizitza bezela, edo obeki esateko abendaren

izatea ez da notiñen izatea bezelakoa; notiña iltzen da, baña notiña iltzean biziak jañaitzen du, bizia ez da aitzen; notiña il-añen biziak aren ondorengoan jañaitzen du. Bizia lefo biribil (circunferencia) batez antzeztu genezake; notiñak il eta bidean gelditzen dira, baña oyen ondorengoak jañaitzen dute, biziak jañaitzen du; azkenik ez duan lefoa da. Abendarengatik ori bera esan diteke; jakintzak au esaten du: Eraldakuntzaren (transformismo) irakaskintza, Lamark, Darwin eta gañerako bera lenbiziko ageñtu zutenak nai zuten bezin zabal añtu ezin ditekena bada ere, alako muga batzuen bañuan egi-egia da. Orañagoko jakintza *Eugenica* izenaz irasi danaren oña ere oñixen dago. Beraz jakintzak erakusten duanez abenda obetu diteke, sendotu diteke, beraz zañtu añen nai-ta-ez il-beañik ez du; abendak beti gazte iraun dezake gaztetasunaz sendotasuna adirazi nai bada, eta zañtu-ta gero añtarako beañ diran bideak jañi ezkeru beñiz gaztetu ere bai.

Baña jakintzak ori erakutsiko ez baliguke ere, ¿edestia (historia) ta gure abendaren izatea ori bera esaten ez dauzkagu? Abenda

askoren edestiak ¿zaftasunez ez dirala galdu erakusten ez digu? ¿Ez digu erakusten bere oituren gaiztotzeak eta txarbidetan erortzeak ekañi diela beren ondatzea? ¿Eusko-abenda ez da orain eunki asko ondatu ziran abenda ayek baño lenagokoa edo ayen aldikoa beintzat? Eta ayei zaftuta il-beaña etoñi bazitzayen, ¿eusko-abendak nola dirau oraindik?

Jakintzaren izenean egiten diran beste baipenak dira auek: Eusko-abenda, eusko utsa dalako, garbia, beste abendaekin nastugabea dalako, endakatzera, aultzera ta indargabeizera makuñtua dagola; oregatik endakatu dala, auldu dala ta indargabetu dala, eta bere sendotzea beriz iritxi nai bada naita-ezekoa dala abenda au beste abendaetako odolarekin nastutzea, txerñatzea.

Au esateko oña odolokide-abatzean (herencia de consaguinidad), au da, aide arteko ezkontzetatik soñtzen diranen kutsuan artzen dute noski. Baña ondoren ura bidez ateratzeko, lenbiziko egiztatu beañ litzake aide arteko ezkontzak bere izate utsean, au da, ezkontzen diranak aide izate utsean, ekañtzen dituan ondorengoan aulak eta endaka-

tuak izatea dagola, eta au egiztatu ondoren oraindik egiztatu bearko litzake urutiko aizdeentzat, abendakide guzientzat ezari ditekena dala, urekoentzat esaten dana. Jakintzak oraindik ez du lenbizikoa erabaki; beraz bigarena gutxigo.

Aide arteko ezkontzak txarrik dirala askotan arinkeri geiegiz esaten dala uste det. Ezkontzen diranak osasundunak, sendoak ba-dira, naiz izan aide ur-urekoak, aidetasunik ez balute bezelaxe da ondorengoentzat. Osasundunak ez ba-dira, abatz-bidez ondorengoai aldatzen zayen gaitzen bat badute sendian, orduan bai, aide diralako, ez balira baño kalte geiago etortzen zayela; au adirazten dute esanaz, aide ez diranen ondorengoetan aitaren eta amaren utsarrik, gaitzku-tsuarik, biak biltzen (sumar) dirala, eta aideak diranen ondorengoetan zenbakoiztu (multiplicar) egiten dirala. Baña jakintzaren erabakia ez da auferagotzen; ortik atera beark dan ondorena auxe bakaara da: aide artekoen ezkontzan ardua geiago beark dala, geiago begiratu beark dala. Jari ditezken beste askoren artean ara ikusbide bat: Westermarkek agef-

tzen duana da. 3.300 biztanle dituan eñi txikia da Bats; aspaldiko aldietatik ango biztanleak beñtan ezkontzen dira, eta alaz guziz ere, sendoak eta indañtsuak dira, endakatze agerñkai bat bakañik ere ez dute.

Abendaren igarotako sendotasun edeñra begiratzean añtutako poza, oraingo abendaren aultze ta beratzea begiratzeak ilundu digu. Etoñkizunera begiratuta ¿itxaropen alairik izan ote genezake? ¿Zeñ etoñkizun ote dauka gure abendak?

Eusko-abendaren etoñkizuna, jaunak, euskaldunak nai dutena izango da. Abenda lengo sendotasunera biñrtu nai ba-dute iritxiko dute; nai ez ba-dute ezeñ egin beañik ez dute; gauñko bidean jañaituaz laxteñ izkutatuko da, laxteñ izango da bere azkena.

Euskaldunak bere lengo sendotasunaren edeñtasuna ta bikaintasuna ezagutzen badiñtu, ezagutzen ba-du gauñ bide txañetik diñjala abenda ori, amilka leize-zuloaren ondora geiago ez agerñtzeko diñjala gauñko bidetik ikusten ba-du, naiko du gaizkatu,

naiko du sendotu abenda. Nai izatea indar-
tsua ta egilea beař du. Euskaldunak seto-
tsuak omen gera, arřzen ditugun asmoak
eragozki guzien gařnetik auřera eramaten di-
tugunak; ez dakit au osoro egia ote dan
gaurko euskaldunagatik esaten danean; egia-
go izango zan noski sendotasun aundian bizi
ziran aldi ayetan, gorřutzaren sendotasuna
ta gogoarena geienetan alkarřekin ibil oi dira-
ta. Nai izatea batzuen izatearekin ez da
orřdea aski; euskaldun guziena edo geienena
beař du izan.

Beraz lenbiziko lana, euskaldunai aben-
daren lengo sendotasunaren ederřtasuna ageř-
tzea da, maite dezaten, beřiz sendotasun arř-
tara biurřtzeko gogoa izan dezaten, gero zeřk
auldu ta endakatu duan eta beřiz sendotzeko
zeř egin beař dan erakutsiaz.

Nai izate beroaz, jakintzak arřgi egiten
digula ekiten ba-diogu lan oni, beste abenda-
ekin nastu beařik gabe, iritxiko degu aben-
daren sendotasuna. Eusko abenda asko aul-
dua ta beratua egon arřen oraindik bai-dauka
beregana sendotzeko ařna indarř.

Oraindik orřtarako indarřa bai-daukala esa-

teko, oraindik sendotzeko indar bila beste abendaekin nastutzeran jua bearik ez duala baiezteko, aski degu oroitzea, gure abenda auldua ba-dago, beste abendak, batez ere gure inguruan dauzkagunak, aulduagoak daudela: eta oraindik, gure abendan aulduak, erkinduak, arjoak asko ba-dira, ez dirala gutxi beren sendotasuna ongi agertzen dutenak ere. Ikusi emen bi; erdikoa geienak izan oi diran aunditasunekoa da; oren aldean besteak sendoak dirala ikusteko begiratu baizik ez dago. (1)

Gure jolas-joko ta dantzak lenago bezela eri guzietan zabalduak ikusten ez ba-dira ere, oraindik ez dira osoro galdu, oraindik or eta emen ikusten dira jolas, joko ta dantza

(1) Itzaldi au egin ezkerokoak dira sendotasun-agerkai bikain auek: Irurogeita bost urteko gizon batek 250 kilo bizkaera jaso ta ogei oin bidean eraman baietz jokatu zuan, baita irabazi ere. Azkeneko Urtean Tolosa'n gertatua da ori.

Bestea Bizkaya'n, Nabarniz'en, gertatua da: 125 kiloko ariya orduef di batean norik geiagotan leporatu jokatu zuten bi gizonek: batek 62 bidef eta besteak 55 bidef leporatu zuten.

oyek; ba-dirudi ere euskaldun askok ikusi dutela abenda sendotzeko aritu bea dan bidea edo bidearen sailen bat, edo ikusi ez ba-dute beren senak (instinto) daramazki bide ofetaruntz.

Bide ori, edo obeto bide oren sail bat, kirolen (deportes) sala da. Edozeñek oartu dezakena da Euskaleñira ekañi diran kirole-tan euskaldunak ez dirala atzera gelditu, ez kirol oyek artzen, ez kirol oyetan toki ona irixten. Oraindik egun gutxi dirala egin zanziañ-laxterketan badakizute euskaldunak gaizki etzerala gelditu.

Baña kirole-tarako zaletasun pozgañi au euskaldunen artean zabaldu ba da ere, ez det uste, jaunak, biderik onenetik guazenik, eta au esaten det, geureagoak diran kirol ta jolasak utzi eta atzeritañenak artzen guazelako. Onekin ez det esan nai artzen ditugun kirol oyek txañak diranik, ez; bai-dira oyen artean ere onak, gorputza sendotzeko egokiak diranak; baño abenda bakoitza dan bezelakoa da, bakoitza bestetatik berezia da, izakera ta bizkera berdiñekoak ez dira abendak, eta abenda bakoitzak bere izakera ta bizkerari,

bere gaitasunari egokien zaizkion jolas eta kirolak sórtu ditu.

Oregatik eusko-abenda sendotzeko, baña euskoa bezela sendotzeko, zabaltzen dijuan kiroletarako zaletasuna pozez árturik, eman bea diogun zuzen-bidea auxen da: kirol ta jolas guzien aurretik eta gañetik euskotañak berak sórtu edo aspaldiko aldietatik berentzakotu dituzten jolas ta kirolak bizkoñtu; oyetarako zaletasuna piztu: lenago maiz ikusten ziran jokoak beñiz ere maizago ikusteko bideak jañi.

Sendoak diranak sendoagotzeko edo beren sendotasunean irauteko beintzat, eta aulduak daudenak sendotzeko, guzientzat dira onak; onak ez, beañ-beañekoak, kirolak; bazuentzat gogoñagoak bestientzat baña; bakoitzari dagozkion mañakoak; eta gure abendaren jolas, joko ta dantzen arñean guzientzako egokiak bai-daude. Sendoentzako ez dira txañak auek: palanka-botatzea, añi-zulatzea, aizkol-jokoa, añaunketa; oyek eta lenago aitatutako beste batzuek sendoentzat, baña ain sendoak ez diranentzat ere mañakatu ditezkenak dira oyek. Baña kiroliek ede-

renetakoa, sendotasunean edozein malatan daudenentzat egoki datozenak, gure dantzak dira. Beste *gimnasia* guzien gañetik jañi dituzkenak dira gure dantzak.

Baña kirol ta jolasak onak ba-dira ere, abenda sendotzeko ez degu — gauñ askotan egiten dan bezela — zubilean (tronco) dagon gaitza sendatzeko abañetara jo beañ: baizik gaitzaren zuztañera ta jatofira, ta au ugoñkeria da. Au kentzen ez-ba-degu, au zapaltzen ez-ba-degu, kirolak eta gañerako aytzen ditugun bide guziak alpeñik aytuko ditugu, ezeñ ez degu iritxiko. Lenago esan dizkitzutet oñek ekañten dizkigun kalte batzuek; kalte oyen beñi abendatañ guzien aytan zabaldu beañ da ugoñkeri ori guziak goñotatu dezaten. Lenago aitatutako esakun oni: «Añdo purua ta baratzuri goñdiña — oiek egiten ditek mutil ariña», Etxegarai'tañ Karmelo'rekin erantzun beañ diogu: «Baba beltza, esnea ta taloa — oiek egiten ditek mutil sendoa».

Andre ta jaunak: abendaren sendotasuna beñiz irixteko egin beañ diran beste gauza geiago aitatuko nizkitzuteke, baña beañenak esan ditut eta nere asmoa zan baño geiago

luzatu detalako aspeñtu-ta zaudetela ikusten det, eta asterakoan neretzat zuen azkespenik ez dedala beař esan badizutet ere, orain nere itzaldiaren gaia baño zuen eramanpena obe-toegiztatu detalako, bařkatzeko eskatzen di-zutet.





